

Средњовековни камени надгробни споменици стећци

ПЛАН УПРАВЉАЊА АРХЕОЛОШКИМ НАЛАЗИШТИМА

МРАМОРЈЕ У ПЕРУЋЦУ, ОПШТИНА БАЈИНА БАШТА
МРАМОРЈЕ У РАСТИШТУ, ОПШТИНА БАЈИНА БАШТА
ГРЧКО ГРОБЉЕ У СЕЛУ ХРТА, ОПШТИНА ПРИЈЕПОЉЕ

Садржај

Увод	5
1. Полазишта за израду плана управљања	6
1.1. Дефиниција плана управљања	6
1.2. Циљ израде плана управљања у Републици Србији	6
1.3. Процес израде плана управљања у Републици Србији	7
1.4. Културни и историјски контекст стећака	11
1.5. Вредности археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта	12
1.5.1. Критеријуми	12
1.5.2. Аутентичност	14
1.5.3. Интегритет	15
1.5.4. Остале вредности археолошких налазишта	15
2. Идентификација археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта	18
2.1. Положај	18
2.2. Културна стратиграфија	18
2.3. Опис археолошких налазишта	21
2.4. Заштита и управљање археолошким налазиштима	28
2.4.1. Зоне заштите археолошких налазишта	28
2.4.2. Мере заштите	31
2.4.3. Власништво	32
2.4.4. Правни статус	34
2.4.5. Управљачко тело	35
3. Анализе	39
3.1. Физичко стање археолошких налазишта	39
3.2. Фактори, ризици и претње које угрожавају археолошка налазишта	42
3.3. Стање истражености	45
3.3.1. Археолошка истраживања	45
3.3.2. Седиментно-петрографска анализа	46
3.3.3. Хемијска и миколошка анализа	47
3.4. Конзервација	48
3.5. Уређење и коришћење простора	50

3.6. Презентација и интерпретација	56
3.7. Извори финансирања	58
3.8. Туризам	59
3.8.1. Природне карактеристике	59
3.8.2. Културно-историјска добра	63
3.8.3. Туристичка понуда	67
3.9. Swot анализа	71
4. Визија, циљеви и план имплементације	74
4.1. Визија	74
4.2. Циљеви	74
4.2.1. Међудржавни ниво	74
4.2.2. Државни ниво	74
4.3. План активности	75
4.3.1. Међудржавни ниво	75
4.3.2. Државни ниво	79
Литература	82

Увод

Изради плана управљања за некрополе са стећцима претходило је потписивање Писма намере о успостављању међуинституционалне сарадње на припреми и презентацији заједничког пројекта израде номинацијског документа под називом „Номинација стећака – средњовековних надгробних споменика – за упис на Листу светске баштине“. Писмо намере у Сарајеву су 2. новембра 2009. потписале следеће институције: Комисија за очување националних споменика и Министарство цивилних послова Босне и Херцеговине, Министарство културе и информисања Републике Србије, Министарство културе, спорта и медија Црне Горе и Министарство културе Републике Хрватске.

Формирана је међудржавна координациона група коју чине координатори за израду номинационог досијеа и координатори за израду планова управљања, које су именовале надлежне институције држава потписница Писма намере.

У раздобљу од 2010. до 2011. одржани су радни састанци на којима су договорени методологија рада и заједнички делови текстова тентативних листова, који чине први службени документ. Све државе чланице предале су тентативни лист с описом својих налазишта са стећцима Центру за светску баштину до 15. априла 2011. године.

Заједнички циљ пројекта је креирање номинације серијског међудржавног добра и добијање статуса светске баштине, међудржавним признавањем изузетне универзалне вредности, у складу с наводима из УНЕСКО-вог приручника „Operational Guidelines for the implementation of the WH Convention“.

Свих одабраних тридесет некропола са стећцима (двадесет и две из БиХ, две из Хрватске, три из Црне Горе и три из Србије) представљају компоненте једног светског добра и доприносе разумевању предложене изузетне универзалне вредности.

Током 2012. и 2013. интензивирани су рад и сарадња међудржавних координационих група на заједничкој изради номинационог досијеа и заједничких делова плана управљања.

Имајући у виду различите административне, правне, научне, финансијске, економске и друштвене услове у државама, разлике у броју, величини и територијалној распрострањености некропола са стећцима, договорено је да ће свака држава припремити свој план управљања, уз успостављање координисаног система управљања за поједине сегменте планираних активности.

Свака држава је одговорна за заштиту, конзервацију и управљање некропола са стећцима које се налазе на њеној територији. Различите државне, регионалне и локалне власти унутар сваке од држава подржавају заједничку номинацију и њихово укључивање у спровођење Плана управљања представља кључан моменат за одрживо коришћење номинованих културних добара.

С обзиром на то да би све компоненте номинације, свака одабрана некропола са стећцима требало да доприноси интегралности целе номинације, ефикасној заштити и управљању и примени Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, утврђена је потреба за успостављањем координисаног система управљања и међудржавног координационог одбора.

На међудржавном нивоу, све четири државе су усвајањем планова управљања изразиле подршку раду и обавезу да активно учествују у Међудржавном координационом одбору који ће бити основан након уписа стећака на Листу светске баштине. Задаци координационог одбора су утврђивање заједничких стратегија, принципа и стандарда (конзервација, изградња капацитета, размена и објављивање резултата истраживања, презентација, итд.) важних за квалитетно управљање локалитетима. План управљања ослања се на међудржавне принципе и стандарде утврђене конвенцијама и повељама. Конзерваторски принципи садржани су у тим документима.

1. Полазишта за израду плана управљања

1.1. Дефиниција плана управљања

Република Србија, као држава потписница међународног споразума, Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, обавезала се да испуни захтеве који из ње проистичу. Да би се успоставили највиши стандарди у заштити културних и природних добара која су прихваћена као универзална баштина читавог човечанства, у оквиру својих институција заштите културног наслеђа Република Србија припрема овај план управљања.

План управљања се односи на археолошка налазишта – средњовековна гробља са каменим надгробним обележјима – стећцима Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту на територији општине Бајина Башта и Грчко гробље у селу Хрта на територији општине Пријепоље. Наведена археолошка налазишта налазе се на прелиминарној Листи светске баштине од априла 2011. године, а у оквиру номинационог досијеа воде се под бројевима 28, 29 и 30.

Иако у Србији план управљања није законом предвиђен плански документ, он је међународно препознат као централни инструмент обједињеног планирања заштите, истраживања, интерпретације, промоције и коришћења културних добара, посебно оних на Листи светске баштине.

План управљања археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта представља документ, планиран на десет година, из кога проистиче акциони план на међудржавном и државном нивоу на основу кога ће бити израђени остали, појединачни, трогодишњи планови за различите секторе и детаљни краткорочни акциони планови. План садржи идентификацију и описе добра, као и менаџмент свих аспеката археолошких налазишта. Он препознаје сва питања везана за заштићену зону и даје предлоге политика, у циљу очувања и одрживог коришћења њихових вредности.

Главни циљ плана управљања је да валоризацијом, заштитом и промоцијом вредности културног и природног наслеђа обезбеди одржив развој налазишта као места које пружа јединствено искуство свим посетиоцима, а истовремено активно учествује у развоју локалне заједнице.

1.2. Циљ израде плана управљања у Републици Србији

Главни циљ израде плана управљања археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта у Републици Србији јесте успостављање смерница које ће осигурати одржив развој археолошких налазишта путем валоризације, заштите и промоције вредности културног и природног наслеђа.

План управљања осигураће:

1. Интегративну заштиту културне и природне баштине константним усмеравањем и контролом локалног урбаног развоја;
2. Валоризацију и ревалоризацију културне (материјалне и нематеријалне) и природне баштине;
3. Ефикаснију примену закона и планске документације у циљу обезбеђивања одговарајућег истраживања и рехабилитације;
4. Подстицање развоја заштићеног подручја коришћењем потенцијала по принципима одрживог развоја;
5. Стварање синергије партнерском сарадњом свих заинтересованих страна;
6. Осигурање имплементације овог документа.

1.3. Процес израде плана управљања у Републици Србији

Међународно прихваћена документа која се баве очувањем непокретних културних добара као главну меру заштите предвиђају израду планова управљања који културно наслеђе укључују у систем интегративне заштите.

План управљања је стратешки документ који препознаје потенцијале законом заштићеног културног добра и могућности његовог коришћења за развој локалне заједнице и ширег окружења.

Током израде плана идентификоване су одрживе праксе и правци развоја предложених археолошких налазишта и околине, дефинисани су принципи, мере и смернице у складу с локалним захтевима и специфичностима, а на основу позитивних примера светске праксе и праксе из региона. Поред тога у план су интегрисана сва релевантна стратешка документа на чијој се имплементацији до сада није довољно радило.

Током израде плана управљања тежило се да се археолошка налазишта Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту на територији општине Бајина Башта и Грчко гробље у селу Хрта, на територији општине Пријепоље, сагледају као интегрисана добра која у себи комбинују различите вредности. Такође, у процесу планирања водило се рачуна да у планирање управљања налазиштима буду укључени сви релевантни државни и локални органи и институције, као и да локално становништво добије значајнију улогу у изради плана управљања. Приликом процеса израде овог документа коришћена је партиципативна метода која подразумева широко укључивање интересних страна, што уједно даје већу гаранцију за његово спровођење. Партиципативни приступ дефинише се као процес путем кога се мишљење различитих актера, група и појединаца интегрише у процес планирања и доношења одлука у вези са имплементацијом планова. Он одражава идеју да је план производ надлежних институција и заједнице и односи се не само на планирање већ и на спровођење плана, односно на целокупан развој. Овакав приступ локалну заједницу не третира као пасивне објекте планирања већ као активне субјекте управљања, локална заједница није само пасивни корисник већ равноправни сарадник и учесник. Изузетно је важно да све заинтересоване стране буду укључене како би се обезбедили подршка и кредибилитет. Партиципација је кључан део процеса управљања и директно је повезана с једном од најзначајнијих страна стратешког планирања – учењем. Зато је процес израде плана подједнако важан као и његов главни резултат, односно сам документ.

Процес планирања у вези с археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта био је спроведен у више фаза: прикупљање информација, анализа тренутног стања, дефинисања визије, принципа, циљева, области интервенција, израда акционог плана и планирање надгледања спровођења. Свака од ових фаза укључивала је различите области неопходне да би се осигурало одрживо управљање: правну заштиту, археолошка и остала истраживања, конзервацију, власничку структуру, уређење и коришћење простора, систем управљања, туризам, интерпретацију, едукацију и промоцију.

У процесу израде плана управљања обједињени су идентификовање одрживе праксе за развој налазишта и околине, дефинисање политика у складу с локалним захтевима и специфичностима, а на основу позитивних примера светске праксе и праксе из региона, као и интегрисање до сада урађених планова и других стратешких докумената.

У циљу настајања овог документа окупљена су сва правна и физичка лица на локалном и националном нивоу, која су својим знањем и искуством допринела проналажењу заједничке визије за развој археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта.

Израду плана управљања за археолошка налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта подржава Министарство културе и информисања Републике Србије преко делатности Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд.

У изради плана управљања учествовала су следећа радна тела: координациони одбор и радна група.

Координатори процеса израде плана управљања су:

мр Маја Ђорђевић, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд
мр Катарина Живановић, Пројект плус, Београд

Чланови координационог одбора:

Бориша Чолић, руководилац Службе информисања, презентовања и популаризације у ЈП
Национални парк „Тара“, Бајина Башта
Милош Јелисавчић, Одељење за послове урбанизма, грађевинарства и имовинско-правне послове
Општине Бајина Башта
Весна Новосел, руководилац Одељења за послове урбанизма и економско-стамбене послове
Општине Пријепоље
Селма Чичић, Одељење за послове урбанизма и економско-стамбене послове Општине Пријепоље

Чланови радне групе:

Јелена Тошић, начелник општинске управе Општине Бајина Башта
Синиша Спасојевић, Општинско веће Бајина Башта
Иван Марковић, Канцеларија за локални економски развој, Бајина Башта
Мирјана Милутиновић, руководилац Одељења за урбанизам Општине Бајина Башта
Драган Тодоровић, Месна заједница Перућац, Бајина Башта
Милош Јовановић, Месна заједница Растиште, Бајина Башта
Милорад Мандић, Месна заједница Растиште, Бајина Башта
Милица Томић, помоћник директора за Сектор планирања,
заштите и развоја у Националном парку „Тара“
Ранко Милановић, Сектор планирања, заштите и развоја у ЈП Национални парк „Тара“
Никола Васиљевић, директор Установе културе, Бајина Башта
Јасна Станковић, кустос, Установа културе Бајина Башта
Обрад Павловић, Туристичка организација, Бајина Башта
Мирјана Милић, Дирекција за изградњу, Бајина Башта
Митар Јовић, професор ОШ „Свети Сава“, Бајина Башта
Новак Марић, професор ОШ „Рајак Павићевић“, Бајина Башта
Славољуб Пушица, директор Музеја у Пријепољу
Санел Диздаревић, Месна заједница Мијане (за Хрта), Пријепоље
Хитко Башовић, Месна заједница Мијане (за Хрта), Пријепоље
Зоран Малешевић, Милешевски културни клуб „Свети Сава“, Пријепоље
Милан Цмиљанић, Србијашуме – шумско газдинство, Пријепоље
Ивана Ракоњац, директор Туристичке организације, Пријепоље
Душка Бајић, Туристичка организација, Пријепоље
Јела Радоњић, професор ОШ „Свети Сава“, Пријепоље
Миленко Миловић, професор ОШ „Владимир Перић Валтер“, Пријепоље
Адмир Вељовић, Канцеларија за младе, Пријепоље
Илија Андрејић, Планинарски клуб „Камена гора“, Пријепоље

Радионица
са локалним
интересним
странама у
Пријепољу

SWOT анализа
у Пријепољу

Радионица са локалним
интересним странама у
Бајиној Башти

SWOT анализа у Бајиној Башти

Рад на плану управљања трајао је три године током којих су успостављени висока мотивисаност и ентузијазам свих учесника у изради документа. Процес израде документа обухватао је бројне активности у вези с припремом, истраживањем, писањем и евалуацијом документа. У свим фазама пројекта консултоване су све интересне стране. У табели која следи приказана је динамика активности.

Време	Активности
Јун 2010.	Иницијални састанак у Општини Бајина Башта
Октобар 2010.	Иницијални састанак у Општини Пријепоље
Април 2010 – април 2011.	Истраживање постојећег стања
Мај 2011.	Укључивање субјеката у припрему „Пројекта конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу, општина Бајина Башта“ (бр. 170/43 од 20.12.2010)
Јун–август 2011.	Реализација „Пројекта конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу, општина Бајина Башта“ (бр. 170/43 од 20.12.2010)
Мај 2012.	Укључивање субјеката у припрему „Пројекта конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Растишту на потесима Гајеви и Урошевине, општина Бајина Башта“ (бр. 51/3 од 2.2.2012)
Јун 2012.	Састанак координационог одбора у Бајиној Башти и Пријепољу Радионица о изради плана управљања с радним групама у Бајиној Башти и Пријепољу
Август 2012.	Реализација „Пројекта конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Растишту на потесима Гајеви и Урошевине, општина Бајина Башта“ (бр. 51/3 од 2.2.2012)
Октобар 2012.	Радионица са локалним интересним странама – SWOT анализа у Бајиној Башти и Пријепољу
Октобар 2012.	Састанак партнера у Дубровнику у оквиру пројекта HER.CUL у оквиру радног задатка 4MEDTOMB EVEN у коме су учествовали и чланови радне групе
Новембар 2012 – март 2013.	Радионица са локалним интересним странама из Бајине Баште и Пријепоља – визија и мисија
Август 2013.	Састанци са локалним интересним странама – утврђивање управљача, његових обавеза и акциони план
Септембар 2012 – септембар 2013.	Израда нацрта документа
Септембар 2013.	Састанак чланова радне групе с акцентом на заједнички део акционог плана за управљање археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта
Октобар 2013.	Јавни увид и јавна расправа
Новембар 2013.	Верификација документа

1.4. Културни и историјски контекст стећака

Серијска номинација средњовековних надгробних споменика – стећака обухвата избор од 4.100 стећака на 30 некропола на територији четири државе: Босне и Херцеговине, Републике Хрватске, Црне Горе и Републике Србије (укупно око 70.000 стећака на око 3.300 локалитета).

Стећци су средњовековни надгробни камени споменици које налазимо на готово целом подручју Босне и Херцеговине, у западним деловима Србије и северозападном делу Црне Горе као и на средишњим односно јужним деловима Хрватске. Вероватно се јављају у другој половини 12. века односно у току 13. века. Међутим, сигурно је да се најинтензивније израђују током 14. и 15. века, док у 16. веку с конфесионалним диференцирањем гробаља ова врста надгробних споменика полако нестаје.

У време док су израђивани постављани су уз путеве, на праисторијским тумулима, на праисторијским утврђеним насељима тзв. градинама, око цркава, бунара, итд. Број стећака на једном гробљу варира – од само неколико примерака који припадају појединим породицама до знатно већих и дуго коришћених гробаља већих заједница са стотинак па чак и више стотина појединачних споменика.

Према облицима у којима се израђују јављају се у неколико основних типова: плоча, сандук, слеменах, стуб и крст. Поменути основни облици могу долазити у више различитих варијанти с увек препознатљивом основном формом, а на појединим гробљима се налазе и споменици аморфног облика.

Уметничко обликовање стећака огледа се у форми и украсу тј. рељефима. Основни уметнички квалитет стећака представљају украси изведени у две клесарске технике. Најчешћа техника је ниски рељеф, док је гравирање односно урезивање или плитки рељеф ређа техника. Рељефи би се могли поделити у неколико скупова: социјални и религиозни симболи (различити облици крстова, оруђе, оружје, месец и звезде, антропоморфни љиљани, соларни мотиви итд.), фигуралне представе (прикази мушкараца и жена, борба, турнири, лов, поворке људи, тзв. посмртна кола, прикази животиња), као и бројни вегетабилни и геометријски орнаменти.

Мајстори који клешу стећке себе називају ковачима. На натписима нам је сачувано десетак њихових имена. Анализом декоративних мотива које налазимо на стећцима појединих подручја сагледавамо различите регионалне скупине, ковачке односно мајсторске радионице.

Натписи на стећцима представљају посебан феномен иако их је у односу на број стећака сачувано мало (највише на простору БиХ). Њих састављају, а можда и клешу дијаци, а и одраз су писмености која је обухватала готово све слојеве друштва, понајвише племство и црквену власт. Натписи су писани ћирилицом, а по садржају су различити и могу се поделити на две основне скупине: верски или религиозни и световни (који се опет деле у мање скупине зависно од величине и садржаја).

Тридесет одабраних локалитета с подручја четири данашње државе представљају најбоље сачуван и оригиналан уметнички израз овог вида средњовековне сепулкралне уметности тако да се настојало да се покажу све карактеристике појавности стећака.

Стећци представљају изванредно сведочанство средњовековне културе европског југоистока која се развијала у јединственом историјском контексту на простору сусрета средњовековне културе и традиције европског запада, истока и југа, а у појединим аспектима наслањала се и на знатно раније традиције.

Размена различитих вредности посведочена је и сахрањивањем припадника свих друштвених слојева под стећке, и то без обзира на њихову тадашњу етничку, политичку и верску припадност.

Археолошки гледано, налази у гробовима испод стећака простор којим се бавимо поново приказују као готово јединствен културни хоризонт. Њихова главна специфичност, која највише доприноси изузетној универзалној вредности, јесте управо њихова бројност каква није забележена у Европи – око 70.000 споменика! Изразита карактеристика је и различитост облика. Рељефи на стећцима представљају изванредно сведочанство средњовековне културе која је нестала а чији су стећци често и једини траг. Појава различитих натписа такође доприноси њиховој специфичности будући да се ради о изузетним споменицима средњовековне писмености која захвата готово све слојеве друштва.

Средњовековни надгробни споменици – стећци, од настанка а посебно од времена од када се више не израђују (почетак 16. века) па све до данас, дубоко су укоренењени у различите обичаје и веровања. У последњих сто педесет година сведоци смо сучељавања различитих мишљења и ставова у археолошкој, уметничкој и историјској интерпретацији ових споменика. Епиграфика и рељефи стећака значајно су утицали и на савремену књижевност и остале видове уметности.

Колико год били повезани с општом средњовековном сепулкралном праксом, управо су бројност, монументалност али и интерконфесионалност стећака део нашег заједничког културног наслеђа који ове просторе чине специфичним у корпусу европске средњовековне баштине. Изабрани локалитети са својим средишњим и тзв. бафер зонама очуване су просторне целине у складном природном амбијенту.

1.5. Вредности археолошких налазишта

1.5.1. Критеријуми за избор

Археолошка налазишта морају да поседују квалитете од изузетне универзалне вредности и да испуњавају бар један од десет критеријума да би били укључени на Листу светске баштине. У том смислу, на седници свих тимова за заједничку номинацију средњовековних камених споменика – стећака за Листу светске баштине изабрана су три критеријума који сведоче о изузетној универзалној вредности стећака.

Први изабрани критеријум је критеријум ii који указује на чињеницу да културно добро представља важну размену људских вредности у одређеном временском периоду или унутар културног подручја света, на пољу развоја архитектуре или технологије, монументалних уметности, урбанизма или пројектовања предела. Образложење овог критеријума је следеће:

Средњовековни надгробни споменици – стећци из тридесет одабраних некропола с подручја четири данашње државе представљају најбоље сачуван и оригиналан уметнички израз овог вида средњовековне сепулкралне уметности.

На просторима на којима настају и развијају се одраз су прожимања различитих културних утицаја које у том времену (13. до 16. века) налазимо на овим просторима а који већином припадају латинском Западу али и византијском Истоку. Већину њихових рељефа (који су упечатљиви аспект њихове појавности), ма колико били одмакнути од службених канона, ипак можемо читати посредством различитих саставница опште европске средњовековне културе (племићке, црквене и народне) односно романичке и посебно готичке уметности.

С друге стране, ова специфична култура дубоко је повезана са знатно ранијим, праисторијским, античким и раносредњовековним традицијама. Праисторијске и античке традиције се највише сагледавају у одабиру места где су постављени као и у појави одређених врста симболичких рељефа. Чињеница је да стећци већим делом означавају гробља на редове које у европској археологији пратимо од раног средњег века и тзв. сеобе народа.

Размена различитих вредности посведочена је и сахрањивањем припадника свих друштвених слојева под стећке, и то без обзира на њихову тадашњу етничку и политичку припадност на простору најмање три средњовековне државе те неколико слободних комуна уз јадранску обалу. Археолошки гледано, налази у гробовима испод стећака простор којим се бавимо поново приказују као готово јединствен културни хоризонт. Посебну вредност представља тзв. интерконфесионалност односно чињеница да се под стећцима сахрањују припадници све три средњовековне хришћанске заједнице на овим просторима – Католичке цркве, Православне цркве, Цркве босанске. Стећке сваке од њих није могуће разликовати управо због чињенице да се на себи својствен начин удаљавају од службених уметничких канона и стварају оригиналан израз утемељен на прихватању односно мешању различитих културних утицаја.

Други изабрани критеријум је критеријум iii који указује да културно добро представља јединствено или изванредно сведочанство културне традиције или цивилизације која постоји или је нестала.

Иако уроњени у средњовековну европску културу као и у историјски контекст и специфичности подручја на којима их налазимо, с траговима ранијих утицаја (праисторијских, античких и

раносредњовековних), стећци у неколико својих аспеката остају јединствена појава у средњовековној европској уметничкој и археолошкој баштини. Преко ових тридесет одабраних локалитета намера је била да се покажу све карактеристике њихове појаве.

Главна специфичност је управо бројност каква није забележена у Европи – око 70.000 документовано евидентираних споменика! Затим, изразита карактеристика је и различитост облика. Данас су нам познати следећи основни облици: плоча, сандук, слемењак, стуб, крст. На изабраним локалитетима у склопу ове номинације заступљени су сви наведени облици. Међутим, сваки од њих долази у различитим облицима, што највише зависи од могућности мајстора-клесара као и жеља власника стећака односно наручилаца.

Њихови рељефи представљају изванредно сведочанство средњовековне културе која је нестала а чији су стећци често једини траг. Разлог томе је невероватно богатство рељефа различитих садржаја – призори из свакодневног живота, симболички и религиозни прикази, декоративни детаљи.

Појава различитих натписа додатно придоноси њиховој специфичности с обзиром на то да је реч о изузетним споменицима средњовековне писмености која захвата готово све слојеве друштва а данас функционише на више нивоа – од историјског извора до проучавања различитих културних и друштвених утицаја.

Сами стећци су и јединствен производ историјског контекста односно догађаја који обележавају средњи век југоисточне Европе. Развој средњовековних држава (хрватско-угарске, босанске и српске), раст слободних комуна на обали (у првом реду Дубровника), успостављање феудалних регула и вазалних односа, појава виших и нижих слојева племства, јачање улоге различитих црквених власти, појава Османског царства те све друштвено-политичке и економске релације које обележавају средњи век свакако се огледају и у настанку, развоју и крају продукције ове врсте споменика.

Трећи изабрани критеријум је критеријум vi који указује да је културно добро директно и опипљиво повезано са догађајима или живом традицијом, с идејама или веровањима, с уметничким и књижевним радовима изванредног јединственог значаја.

Средњовековни надгробни споменици – стећци од настанка а посебно од времена од када се више не израђују (почетак 16. века) па све до данас дубоко су укоревљени у различите обичаје и веровања.

Такви процеси постоје упркос својеврсном прекиду историјског памћења и баштињења ових споменика, што је понајвише изазвано различитим миграцијама током касног средњег и раног новог века. Стога феномени везани уз стећке (називи локалитета, празноверја, народна традиција, приче) показују неколико врло сличних образаца које налазимо на читавом простору њиховог распрострања, што нам и даље говори о јединствености овог културног феномена.

На целој територији распрострања стећака забележен је низ назива гробаља којим су исказани поштовање и дивљење према монументалним димензијама споменика, њиховој старости и рељефним представама (Дивско гробље, Машете, Мрамори–Мраморје, Грчко гробље, Турско гробље, Каурско гробље).

Народна прича и бајка вековима црпу мотиве из средњовековног витешког миљеа који је исклесан на стећцима приписујући њихово клесање и постављање фантастичним бићима (вилама, дивовима), доводећи их у везу с легендарним ратовима и сукобима итд.

Чак и научно истраживање стећака указује на посебност ових споменика као и простора на коме их налазимо. Током дугог раздобља од готово сто педесет година (тачније од друге половине 19. века) колико траје научно и институционално занимање за њих сведоци смо сучељавања различитих мишљења и ставова у археолошкој, уметничкој и историјској интерпретацији.

Епиграфика и рељефи стећака значајно су утицали и на савремену књижевност и остале видове уметности. Инспиративну тему представљали су и представљају стећци за вајаре (Бошко Кућански), сликаре (Марио Микулић, Мирко Кујачић, Здравко Анић, Лазар Дрљача, Ибрахим Новалић, Данко Бркић, Габријел Јуркић, Петар Шаин, Виргилије Невјестић, Џевад Хозо, Недим Тахировић, Сеид Хасанефендић), песнике (Мехмедалија Мак Диздар, Скендер Куленовић, Петар Гудељ, Јанко Бубало,

Иван Кордић, Кемал Махмутефендић), филмске ствараоце (Јан Беран), писце (Мирослав Крлежа) и фотографе (Тошо Дабац, Драгутин Реснер, Адо Шахбаз).

1.5.2. Аутентичност

Стећци представљају аутентични облик надгробног обележја у периоду од 13. до краја 15. века на готово целом подручју Босне и Херцеговине, у западним деловима Србије и западном делу Црне Горе, као и у средишњим односно јужним деловима Хрватске.

Предложена гробља са стећцима, њихов археолошки и историјски контекст, разноликост типова надгробних споменика, украса као и садржај натписа представљају аутентичне аспекте појаве и проучавања стећака. Гробља у склопу ове серијске номинације имају највиши степен аутентичности међу гробљима са стећцима те су стога и изабрана за ову серијску међудржавну номинацију.

Веродостојност стећака одражава се у сепулкралној уметности средњег века унутар утицаја западноевропске и византијске културе, као и аутохтоног културног и историјског развоја тадашњих средњовековних држава на Балканском полуострву. Стећак као гробни споменик обједињује два иначе одвојена концепта средњовековне културе – високу (дворску или клеричку) и пучку културу. У исто време на овим надгробним обележјима обједињена је мисао о крају људске егзистенције коришћењем и прожимањем паганских и хришћанских мотива и израза. Натписи употпуњују сложену уметност стећака.

Вредност предложених гробаља са стећцима за ову серијску номинацију налази се у чињеници да их чине споменици који одражавају све карактеристике стећака на целој територији распрострања. Углавном су то недирнуте локације са споменицима који стоје на оном месту где су и постављени у време након сахране последњег покојника. Уколико је и дошло до померања, то је могло бити услед природних процеса, слегања терена и климатских услова, а у изузетно ретким случајевима с намером да се оштети споменик или гробни садржај.

Облик, као ни орнаменти ни уклесани натписи на стећцима од времена кад су постављени нису никад мењани нити је на њима било икакве накнадне интервенције. Промене као што су пукотине и физичка оштећења настале су услед климатских промена. На осам некропола обављени су радови у виду рашчишћавања простора, чишћења и конзервације споменика.

Стећци и у својој најсложенијој форми исклесани су од једног комада стене. На њима се огледају вештина и занатско умеће тадашњих клесара. Камен од којих су стећци клесани и места за вађење камена налазили су се у близини некрополе, веома ретко је камен допреман из удаљених мајдана. Централни балкански регион обилује стенама кречњачког порекла те је ово и најчешћа врста камена од којих су израђени стећци.

Најбројнија гробља са стећцима налазе се у пределима изузетних природних лепота, удаљена од насеља, у амбијенту какав је био у средњовековном периоду. Малобројнија гробља са стећцима налазе се у близини објеката и саобраћајница који су већином изграђени у 20. веку. На изабраним некрополама градитељски и природни контекст квалитетно се допуњују и не угрожавају аутентичност стећака већ указују на континуитет и традицију коришћења ових положаја у дугом низу векова.

Аутентичност стећака и средњовековних гробаља са овом врстом надгробног обележја потврђује готово цео век интензивног проучавања и документовања. Ова активност је посебно била изражена у другој половини 20. века, кад се обавља до тада најопсежније бележење локација са стећцима. Подаци о броју некрополе (3.300) и броју стећака (70.000) на целој територији распрострања највећим делом потичу на основу резултата научног документовања стећака седамдесетих година 20. века. Предложене некрополе за ову серијску номинацију документоване су и научно обрађене по принципима савремене методологије управо седамдесетих година 20. века у време ове велике кампање научног проучавања стећака. Разумевање значаја стећака наставља се и у наредном периоду путем археолошких истраживања, објављивања нових резултата о евидентирању стећака и проучавањем појединих некрополе. О томе сведочи бројна стручна и научна литература као и већи број документарних видео записа.

1.5.3. Интегритет

Избор тридесет средњовековних некропола са стећцима које су предложене за ову серијску међудржавну номинацију направљен је у складу с критеријумима који се односе на интегритет некропола и аутентичност надгробних обележја.

Целокупност изабраних некропола по следећим аспектима је основни предуслов за избор некропола: стање очуваности споменика, мере заштите које се примењују у државама на чијој територији се налазе некрополе са стећцима и визуелно естетски критеријум који се односи на положај некропола у природном или другом виду окружења.

Свих тридесет предложених локалитета са стећцима сачувани су *in situ* и у добром су стању. Опређене границе средишње и бафер зоне у потпуности чувају јединственост целине средњовековних гробаља с околином која га окружује и чини њихов обједињени простор. Утврђена зона заштите шире околине добра које је номиновано обезбеђује да су средњовековна гробаља са стећцима добро заштићена и обезбеђена старањем о налазишту.

Очуваност средњовековних гробаља са стећцима препозната је у законодавним мерама свих држава које су предложиле своја средњовековна гробаља за номинацију. Овај аспект подржавају просторно и регулационо планирање, као и планови управљања које све државе припремају у циљу квалитетне и целовите заштите, конзервације и презентације стећака.

На предложеним некрополама за ову номинацију не постоји ризик од прекомерног развоја у окружењу, што се односи и на привредни и туристички развој, као ни од утицаја могућих деструктивних друштвених процеса. Просторни планови територијално надлежних општина углавном препознају простор где се налазе некрополе са стећцима као подручје туристичког потенцијала с коришћењем постојећих ресурса и без изградње нових објеката у заштићеној околини.

Средњовековна гробаља са стећцима на територији држава које су их предложиле нису у функцији од времена кад је обављено последње сахрањивање и постављање надгробног обележја стећака. У једном случају у непосредној близини сахрањивање се у ограниченом простору обавља и данас, а у неколико случајева документована је употреба простора изван уже околине стећака као простор за сахрањивање, најраније у 18. или 19. веку, с потпуним престанком ове праксе до средине 20. века, али овај накнадно установљени континуитет ничим није угрозио стећке.

Ризик за добру очуваност и стање појединих надгробних обележја стећака представљају природни и климатски услови специфични за медитерански појас с изузетно топлим летима и веома хладним зимама који више векова утичу на површину споменика. Интегритет стећака на изабраним некрополама може да угрози неконтролисана вегетација, али и природни процеси лишајева и маховине наталожених на површини камена. Ерозивни процеси воде и леда такође могу да допринесу оштећењу појединих стећака.

Државе које су предложиле некрополе са стећцима у оквиру своје делатности заштите културног наслеђа обезбедиће одговарајуће програме и активности који би требало да допринесу оптималној заштити стећака од оваквих фактора.

Вредност стећака истакнута је добрим положајем и малим интервенцијама у природи и окружењу где такве интервенције постоје. Изузетна универзална вредност стећака није нарушена ни саобраћајним комуникацијама које у четири случаја номинованих некропола пролазе у непосредној близини, заправо унутар заштитне зоне.

1.5.4. Остале вредности археолошких налазишта

Средњовековна гробаља с каменим надгробним обележјима – стећцима у Републици Србији сврставају се у непокретна културна добра – археолошка налазишта. На основу Закона о културним добрима („Службени гласник РС“ 71/94, члан 21) археолошка налазишта су део земљишта или површине под водом која садрже остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја.

Културна различитост и наслеђе су незамењиви извори духовног и интелектуалног богатства за човека и његову околину. Обавеза сваког појединца, као суштински аспект људског развоја, јесте да спроводи заштиту и унапређује своју баштину активним промовисањем. Зато су заштита, презентација и конзервација културног наслеђа свих облика и историјских периода утемељене на вредностима иманентним наслеђу. Те вредности заједно доприносе већем значају наслеђа.

Вредност средњовековних гробаља с каменим надгробним обележјима – стећцима у Републици Србији, која су предмет Плана управљања, јесу добро очувани надгробни споменици – стећци, структура и положај гробаља у оригиналном историјском и културном амбијенту који посебно одликује природно нетакнуто окружење изванредних карактеристика. Налазе се на простору богатог потенцијала у окружењу бројних локалитета са сличним садржајем и атрактивних туристичких дестинација.

Вредности археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта	
Културне вредности	Налазишта материјалним и нематеријалним наслеђем пружају информације о различитим периодима у историји региона. Добра очуваност надгробних камених споменика – стећака. Налазиште Мраморје у Перућцу је категорисано као културно добро од изузетног националног значаја.
Вредности у односу на предео	Средњовековна гробља се налазе у природном окружењу које је готово неизмењено урбаним развојем од средњег века до данас.
Научна вредност	Могућност археолошких, историјских и антрополошких истраживања.
Образовна вредност	Могућност активног учења на налазишту преко интеракције са истраживачима и сагледавање читавог научног процеса.
Економска вредност	Развој културног туризма. Развој пратећих услуга и производа.
Додата вредност	Повећање инвестиција у региону због вредности налазишта. Повећање конкурентности локалних производа који се својим именом, или на било који други начин везују за налазиште.
Вредности за локалну заједницу	Развој локалног идентитета. Повећање квалитета живота.

Србија је потписница Европске конвенције о пределу, у којој се наводи да „предео означава одређено подручје, онако како га људи виде и доживе, чији је карактер резултат деловања и интеракције природних и/или људских фактора“. Природно окружење нераскидиво је повезано са средњовековним гробљима на археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта.

Ужа и шира околина у случају сва три археолошка налазишта очувана је као природна и културна целина у којој су интервенције људи минималне и складно уклопљене у природни амбијент.

Археолошка налазишта Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту на територији Бајине Баште налазе се у границама Националног парка „Тара“ који представља један од најлепших паркова природе у Републици Србији. Планина Тара и река Дрина својим изванредним квалитетима и богатством карактеристичних особина, организована туристичка понуда и добро искуство у управљању овим природним добром значајни су не само за општину Бајина Башта већ за целу Републику Србију.

Археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта смештено је у пределу одличних природних карактеристика које мештани брижљиво чувају и одржавају. У ширем окружењу овог средњовековног гробља налазе се бисери природних лепота као што су река Лим, водопади у Сопотници или Камена гора.

За сва три археолошка налазишта карактеристични су живописност амбијента, богатство и сплет јавних простора и њима припадајућих зелених површина, као и живописност окружења и сплет водених токова у чијој близини се налазе културна добра те богатство зелених површина, парковско зеленило и зеленило у оквиру насеља.

Економски значај археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта могуће је везати за развој пратећих туристичких услуга и производа, као и за додатне вредности попут повећања инвестиција у околини налазишта и повећања конкурентности производа.

Друштвена вредност огледа се у индикаторима које је тешко измерити, попут побољшања квалитета живота локалног становништва, повећања поноса и друштвене кохезије, као и учешћа у креирању културног идентитета и опште слике места.

Међу изузетно значајним вредностима је и научна вредност археолошких налазишта, односно значај за стицање нових интердисциплинарних знања.

2. Идентификација

2.1. Положај

Општина Бајина Башта се налази у Златиборском округу на средишњој области западне Србије на десној обали средњег тока реке Дрине испод планине Таре. Главне природне вредности општине су река Дрина и планина Тара. Клима у Бајиној Башти је умерено континентална. Некада периферни и полузатворени регион у 20. веку постао је значајан центар шумарства, електропривреде и туризма у Србији.

Национални парк „Тара“ обухвата највеће делове планина Таре и Звијезде које су природно одвојене клисуром Дервенте. Налази се на источном делу планинског система динарских планина. Планина Тара припада делу старовлашких планина. Просечна надморска висина је око 1.150 m, а највиши врх у Националном парку је Козји рид (1.591 m). Према северозападу подручје парка је оивичено до 1.000 m дубоким кањоном реке Дрине.

Археолошка налазишта Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту припадају територији општине Бајине Баште у оквиру граница Националног парка „Тара“. Насеље Перућац налази се 12 km према истоку удаљено од центра Бајине Баште, а прилази му се путем поред тока реке Дрине која управо на овој деоници представља државну границу с Босном и Херцеговином. Насеље Растиште налази се 19 km према истоку удаљено од центра Бајине Баште, а 7 km од насеља Перућац. До села Растиште од Перућца се прилази путем трасираним на обали вештачког акумулационог Перућачког језера и клисуром реке Дервенте која се улива у Перућачко језеро. Средњовековна гробља Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту представљају гробља са најбоље очуваним вредностима од тридесет гробаља евидентираних на територији Бајине Баште.

Општина Пријепоље се налази у Златиборском округу у југозападном делу Србије на простору средњег Полимља. Просечна надморска висина подручја је изнад 1.200 m, што указује да је реч о брдско-планинском крају, чија је највиша тачка врх планине Јадовник (Катунић) са 1.734 m, а најнижа на ушћу Милешевке у Лим на 440 m надморске висине. Главна природна вредност општине Пријепоље је река Лим. Пријепоље пресеца долина Лима правцем југоисток–северозапад, са којом се повезује већи број мањих река. На додиру река Лима и Милешевке, с њихове десне стране, на просторима речних тераса и алувијалних равни, развило се старо Пријепоље.

Пријепоље се налази на додиру маритимних и континенталних ваздушних маса. Од мора је ваздушном линијом удаљено 140 km, а од Панонске низије 160 km. Међутим, између Јадранског мора и Панонске низије испречили су се високи планински венци чија висина местимично прелази и преко 2.500 m. Они спречавају дубље продирање континенталних и маритимних утицаја на простор пријепољског краја.

Археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта налази се на територији општине Пријепоље. Село Хрта налази се 17,5 km, према југу, удаљено од центра Пријепоља. До села се стиже магистралним путем Пријепоље – државна граница с Црном Гором у дужини од 10 km од центра Пријепоља, где се скреће десно тј. источно на пут ниже категорије за Сјеницу. Овим путем у дужини од 7 km стиже се до скретања које југоисточно локалним сеоским путем води до археолошког налазишта у дужини од 1,5 km. Средњовековно Грчко гробље у селу Хрта има најбоље очуване вредности од око двадесет гробаља која су евидентирана на територији Пријепоља.

2.2. Културна стратиграфија

Културна стратиграфија средњовековних гробаља Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта веома је слична. Ако се изузме чињеница да се један број споменика на доњем делу Грчког гробља налази на узвишењу које може да представља највероватније праисторијски гроб под тумулом, сахрањивање под стећцима на овим локалитетима обављено је на нетакнутом простору који је пажљиво изабран. Карактеристично је да су гробља захваљујући монументалним каменим надгробним споменицима сачувана, а да нису забележени остаци насеља, и то не само у окружењу ових локација већ готово на целој територији распрострања стећака.

У Републици Србији називи мраморје и грчко гробље веома често означавају место где се налази старо гробље уопште, а посебно на територији западне Србије чести су називи за средњовековна

Карта Златиборског округа са обележеним положајем три археолошка налазишта

гробља на којима су надгробна обележја стећци. Назив мраморје, мраморови или мраморњача на територији западне Србије забележени су двадесет седам пута, и овај назив преовлађује у околини Бајине Баште, Лознице и Крупња. Назив грчко гробље обележава двадесет четири локалитета са стећцима најчешће на територији Прибоја, Пријепоља, Сјенице и Новог Пазара. Од тридесет локалитета са стећцима на територији Бајине Баште пет носи назив мраморје, а на територији

Пријепоља само један, али не смемо доносити уопштени закључак будући да на територији северне суседне општине Прибој, која с Пријепољем чини природну географску целину у долини реке Лим, назив мраморје обележава три локалитета. Назив грчко гробље на територији Пријепоља од двадесет локалитета налазимо пет пута. Дакле, мраморје као назив преовлађује у средишњем и доњем сливу реке Дрине, док је грчко гробље назив карактеристичан за гробља у долини Лима.

Историја и насељавање долине Дрине у њеном средишњем и доњем току разликују се од историје и насељавања у долини Лима на територији Србије. Подриње се појављује у историјским списима од средине 14. века захваљујући формирању и развоју неколико рударских центара. Област Полимља саставни је део српске средњовековне Рашке државе од 12. века у блиској вези с династијом Немањића и захваљујући долини реке и комуникацији с Дубровачком државом, простор где се налазе неколико важних средњовековних тргова, бројна зидана утврђења која контролишу комуникацију и изузетно велики број манастира и цркава.

Бајина Башта је насељена непрекидно последњих 7.000 година. Најстарије до сада познато насеље Кременило у данашњој Вишесави потиче из периода старчевачке културе раног неолита. Ископавања током шездесетих година 20. века показала су континуитет насеља читавим неолитом све до самог прелаза у метално доба. Из енеолита, односно прелазног доба од неолита ка металном добу, потиче насеље Јовин брег. Део археолошких налаза из Кременила и Јовиног брега данас је изложено у ходнику ОШ „Рајак Павићевић“ у Бајиној Башти.

У периоду старијег гвозденог доба илирско племе Аутаријати насељавали су средњи ток реке Дрине од Бајине Баште до Бачеваца, а по њима је, можда, и планина Тара добила име. Постоји и претпоставка да је Тара добила име по келтском светилишту Тару. Ни за прву ни за другу претпоставку нема поузданијих података осим фонетске сличности са данашњим именом планине. Овај простор је у римском периоду био у границама провинције Илирије, а касније провинције Далмације. Ту су пролазили римски путеви који су повезивали Пожегу (Municipium Mal.) са Сребреницом (Domavia – Argentaria). У насељу Вишесави су откривени археолошки остаци римске грађевине из 3–4. века.

У средњем веку овај простор се налазио на периферији средњовековне српске Рашке државе на самој граници са Босном. Због тога су непосредни историјски подаци веома ретки. Од материјалних остатака сачувани су остаци неколико средњовековних утврђења: Солотник у селу Солотуши, Ђурићи у Обајгори, у Вишесави и на Рогачичком вису. Бајинобаштански крај остао је у саставу српске средњовековне државе током читавог средњег века. После абдикације 1282. године, краљ Драгутин (1276–1282) задржао је крајеве око Дрине. У време феудалне анархије после смрти цара Душана овим крајевима једно време је владао велики жупан Никола Алтомановић (1366–1373). Кнез Лазар Хребељановић (1329–1389) сукобио се с Алтомановићем и босанским баном Твртком и ову територију припојио деспотовини. После османског освајања Српске деспотовине рачански крај улази у састав Соколске нахије која је нешто касније, 1480. прикључена Зворничком санџаку. На овој територији становништво је добрим делом имало влашки статус, а најпознатији су били кнежеви Бакићи. Историју овог краја у 17. веку, али и читаве Србије, обележио је манастир Рача који је постао културно средиште српске писмености и духовности.

На територији Пријепоља забележен је велики број праисторијских и античких насеобина и гробаља. Из античког периода најпознатије је римско налазиште у насељу Коловрат на ушћу Сељашнице у Лим. Овде је делимично археолошки истражена римска некропола (датована у период од 2. до 4. века), са гробовима инхумираних и спаљених покојника и гробницама. Откривено је преко двеста гробова и већи број надгробних плоча и ара с натписима. Нека од ових надгробних обележја данас се налазе у лапидаријуму Музеја у Пријепољу. У периоду од 2. до 4. века Коловрат је био привредни и управни центар римске провинције Далмације.

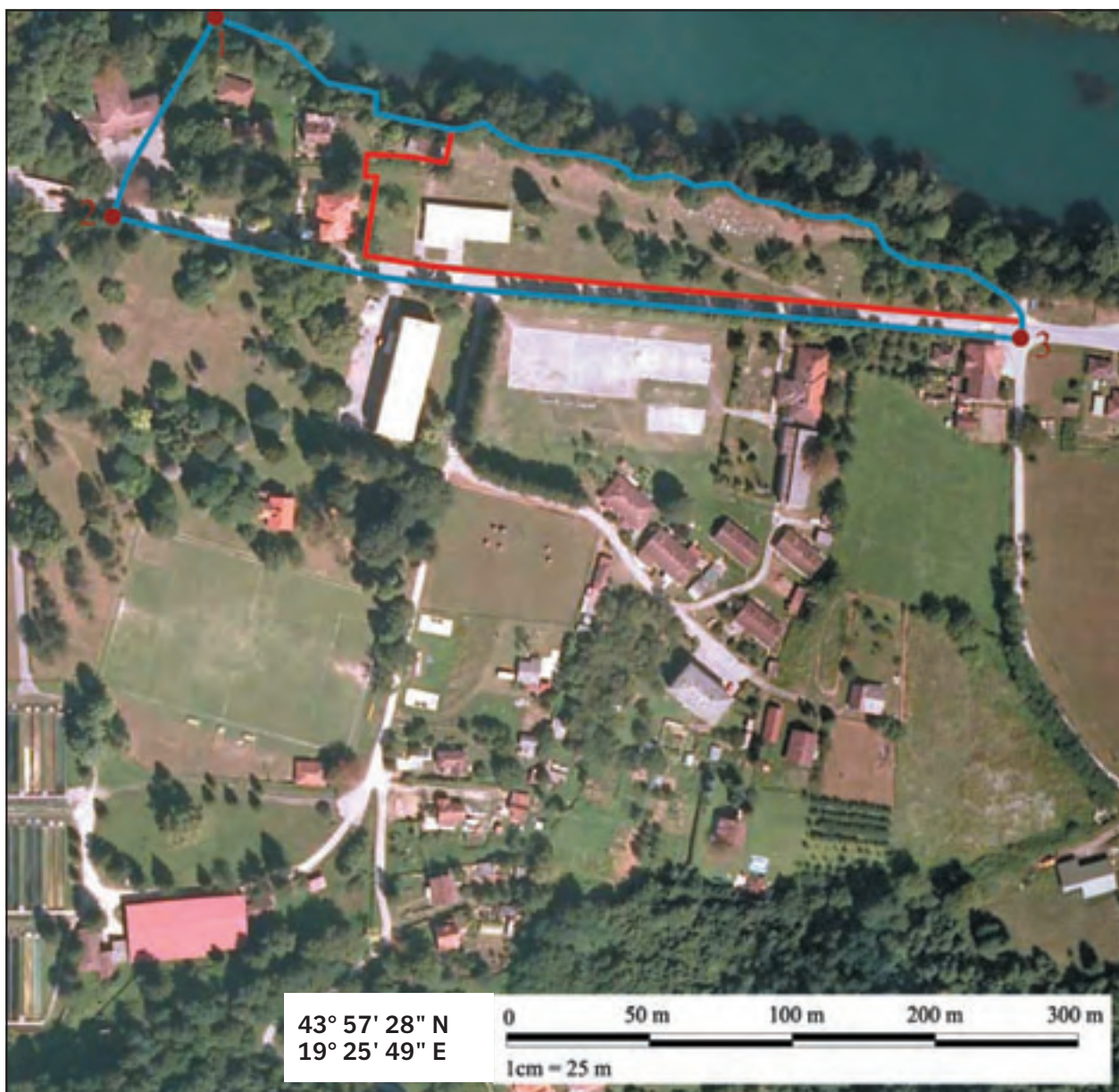
Средње Полимље било је у саставу најстарије српске Рашке државе. У првим писаним изворима, као што је Уговор из 1334. године који се односи на трговину сољу из Дубровника, Пријепоље се помиње као трг манастира Милешева. Град се развио као друмско насеље на караванском путу, познатом под називом „дубровачки друм“, који је повезивао централне и источне делове Балкана са средњим делом јадранске обале. Половином 14. века област Полимља налазила се у поседу хумског кнеза Војислава Војиновића, а затим и његовог наследника Николе Алтомановића. Након поделе посела Николе

Алтомановића између Србије и Босне 1373. године, западни делови припали су босанском краљу Твртку I. При подели Тврткове државе, пријепољски и пљеваљски крај припали су породици Хранић–Косача. Област средњег Полимља била је у поседу ове породице, најпре под влашћу Сандаља Хранића, а затим под Стефаном Вукчићем Косачом, све до 1463. године, када је пала под турску власт. Ова област је имала важан стратегијски положај пошто је била на граници с тадашњом средњовековном Србијом. Поред тога, овим пределом пролазио је најкраћи и најчешће коришћен пут, који је повезивао централне и источне делове Балканског полуострва са средишњим делом јадранске обале. Део пута Пљевља–Пријепоље–Трговиште секао се управо код Пријепоља с путем који је ишао долином Лима.

Након османског освајања средином 15. века Полимље губи значај важне осовине Старе Рашке и њене најнасељеније и најнапредније области и постаје један од најзаосталијих крајева Турског царства.

2.3. Опис археолошких налазишта

Мраморје, Перућац, општина Бајина Башта. Налази се на високој десној обали реке Дрине на простору између пута и реке и на улазу у насеље Перућац. После обављених конзерваторских радова и рашчишћавања (јул–август 2011) на том месту се налазе 88 споменика.

Положај археолошког налазишта Мраморје у Перућцу

■ ЗОНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ■ ЗАШТИЋЕНА ОКОЛИНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

Археолошко налазиште Мраморје у Перућцу

Надгробни споменици су постављени у правилним редовима. По облицима се издвајају плоче, слемењаци с постољем и без постоља, сандуци с постољем и без постоља и аморфни споменици. Оријентација надгробних обележја је у смеру запад–исток с мањим одступањима. Просечна димензија споменика у основи је 1,70 x 0,60 m, а висина је од 0,30 до 1,10 m.

Надгробна обележја су израђена од камена кречњака, добро обрађене површине глачањем и употребом крупнозрнастог чекића, без украшавања, а само на једном сандуку је сведени мотив круга. Постоје још два евидентирана споменика у води и седам споменика на приватном имању, углавном прекривени земљом и не уочавају се.

У продужетку средњовековног гробља са стећцима на западу се налази новије гробље из 19. века, чији су поједини делови и данас користе за укопавање.

Налазиште је на 16 m вишој коти од садашње обале која је неуређена и подложна плављењу. У целој висини обале доминира кречњачка стена, с плитким пећинским отворима, а у завршном земљаном слоју обављано је гробно укопавање у средњем веку.

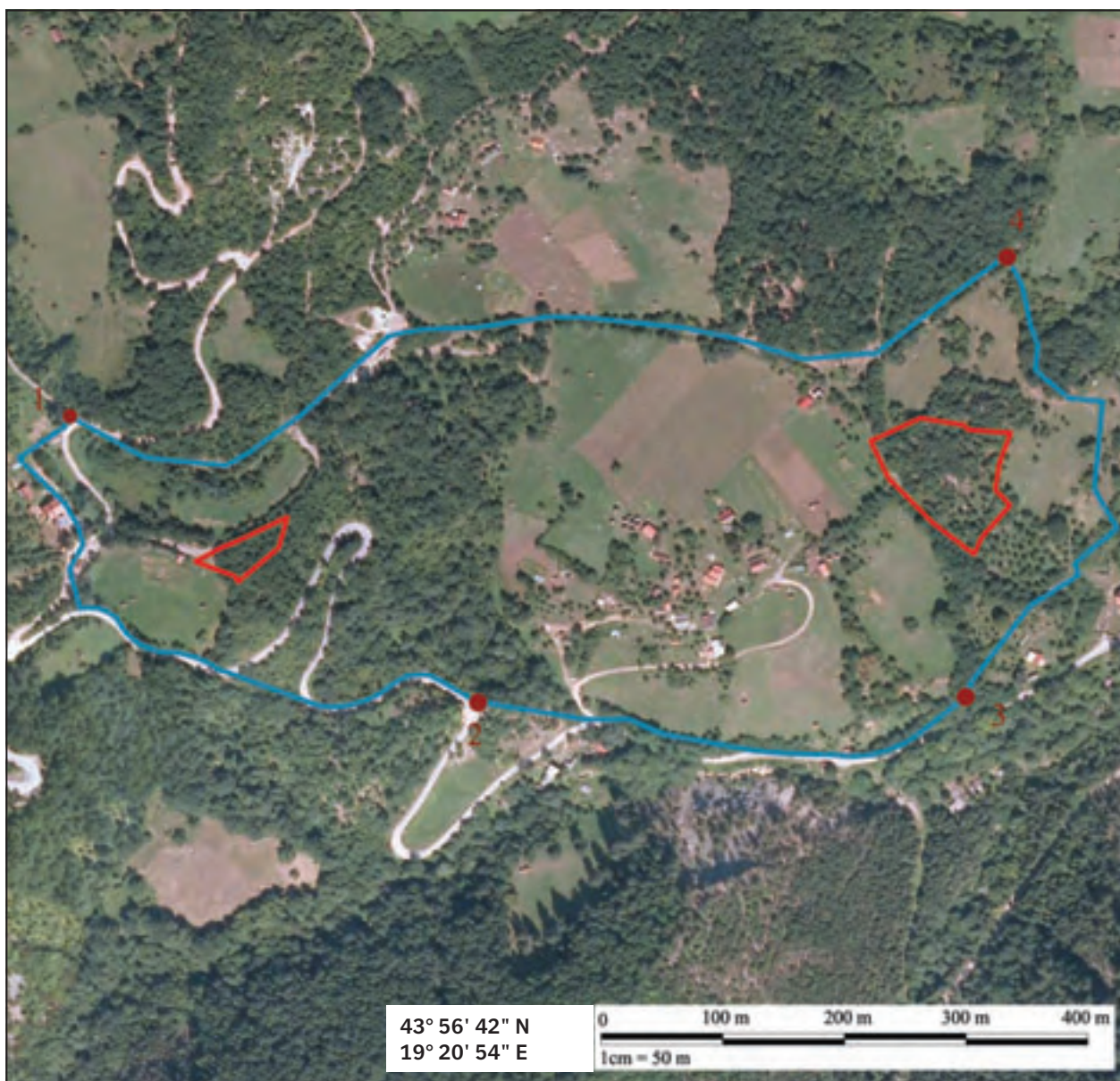
Средишњи део гробља простире се на удаљености од 5 до 7 m од ободне ивице високе обале, док се северозападни део гробља практично налази уз саму ободну ивицу високе обале. Висока ободна ивица обале је неуређена и зарасла у некултивисану вегетацију, углавном багрем.

Мраморје, Растиште, општина Бајина Башта. Удаљено је 7 km западно од археолошког налазишта Мраморје у Перућцу. До села Растиште и средњовековног гробља са стећцима долази се кањоном реке Дрвенте која се улива у Перућачко језеро на Дрини.

Потес Урошевине налази се 300 m северно од сеоске цркве. На овом средњовековном гробљу сачувано је је 33 надгробних обележја: 16 споменика у облику слеменака; 1 споменик у облику двојног сандука; 12 споменика у облику сандука; једна плоча; 2 аморфна споменика и један усадник.

Потес Гајеви удаљен је око 700 m од сеоске цркве. Чини га узвишење које је пресечено сеоским путем за каменолом и кречану. На потесу Гајеви сачувано је 35 надгробних обележја: 2 споменика у облику слеменака; 26 споменика у облику сандука и 7 плоча. Сви споменици су оријентисани у правцу запад–исток.

Иако се ова два гробља налазе на релативно малом растојању, међусобно добро приступачни, а стећци су израђени од камена из истог мајдана, сличности се тиме завршавају. Споменици на потесу Гајеви поређани су у три до четири издужена реда оријентације исток–запад. Постављени су једни уз друге с веома малим међусобним растојањем. Најчешћи облик је плоча или ниски сандук без постоља. По правилу западна ужа страна је за неколико центиметара шира од источне. Један широки

Положај археолошког налазишта Мраморје у Растишту

■ ЗОНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ■ ЗАШТИЂЕНА ОКОЛИНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

сандук има косо оборене горње ивице. Два сандука имају постоље. Споменике одликује изванредно обрађена површина, добро углачана, максимално равна колико је то стена омогућавала, с оштро профилисаним ивицама. Три споменика су украшена и сва три на западној половини горње површине имају испупчену представу полумесеца, али се ови мотиви међусобно разликују по величини. Један сандук који има полумесец украшен је и на западној ужој бочној страни рељефним мотивом који заузима готово целу површину – крст чија се три крака завршавају круговима (латински крст).

Осамнаест споменика на потесу Урошевине, који су оријентисани у правцу исток–запад, следе благи пад терена, али с већим међусобним растојањем. Другу половину гробља чине споменици постављени у правцу север–југ с мањим одступањем. Без обзира на оријентацију стећци на овом гробљу су уједначени по облицима и обради површине. Преовлађује облик слеменака или сандук на постољу. Због релативно мале висине делују широко и компактно. Карактеристични су двојни споменици с два слемена или у комбинацији равне површине и слемена. Површина споменика је обрађена техником искуцавања крупно назубљеним чекићем, а ивице су заобљене. На неколико споменика уочава се специфична обрада зупчастом алатком. Четири слеменака имају украсни мотив, и то испупчени круг веома малих димензија, те рељефне представе лука и стреле и два иста мача с браницима и јабуком на крају. Мачеви су приказани на споменицима обе оријентације.

У подножју кречњачког гребена Варда, такође на потесу Гајеви, око 500 m западно од гробља са стећцима, налази се мајдан где су у средњем веку издвајани блокови кречњачке стене и клесани стећци. Овај податак потврђен је на основу резултата седиментно-петрографске анализе. У мајдану је, према предању, сачуван један делимично обрађен недовршени стећак – слеменац на постољу који се данас тешко може уочити. На неколико кречњачких стена јасно се уочава равна површина, очигледно настала одвајањем великих блокова.

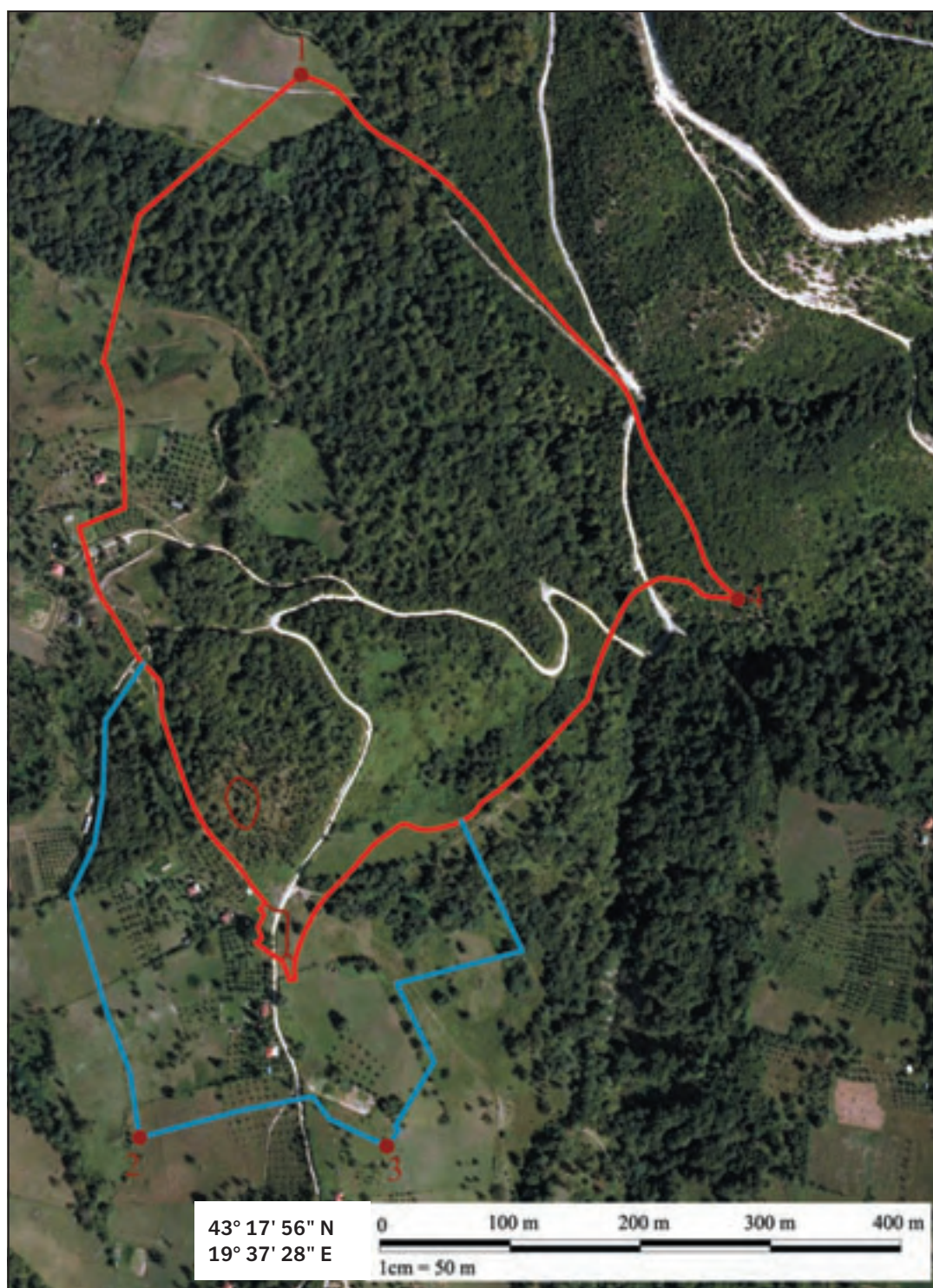
Археолошко налазиште Мраморје у Растишту, потес Гајеви

Археолошко налазиште Мраморје у Растишту, потес Урошевине

Грчко гробље, Хрта, општина Пријепоље. Налази се на 16 km југозападно од Пријепоља, у изразито планинском подручју, на потесу Губице. Гробље чине Доње и Горње гробље, са споменицима размештеним на површинама две хумке, окружене сеоским путем и потоком. Гробље чине 37 споменика (19 сандука, 12 плоча и 3 аморфна) на Горњем и 42 (плоче) на Доњем гробљу.

Ово је ретко гробље у западној Србији чија су надгробна обележја у толико великом броју украшена уклесаним мотивима. У западној Србији има стећака с орнаменталним мотивима и натписима, али они су у односу на укупни број евидентираних стећака заправо ретки, поготово у односу на гробља на којима се налазе, где су тек појединачни примерци. На Грчком гробљу је украшено 18 споменика.

Положај археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта

■ ЗОНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

■ ЗАШТИЋЕНА ОКОЛИНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

Археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта

Украшавање није пресудан чинилац за културну вредност стећака, али представља драгоцен садржај који појачава визуелни и уметнички карактер надгробних обележја.

Споменици су оријентисани у правцу исток–запад. Украшено је осамнаест споменика, од којих само једна плоча с мотивима концентричних кругова и крста уписаног у круг припада Доњем гробљу. На стећцима на Горњем гробљу налазе се различити мотиви украшавања. На бочним странама већих сандука налазе се рељефно изведене аркаде, које ове споменике приближују украшеним сандуцима на северу Црне Горе и у Херцеговини. Аркаде имају облик плитке нише и при врху су обликоване полукружно или као преломљен лук с међупросторима између стубова. На три сандука су уклесане шест или четири нише на ширим бочним странама или само две нише на бочним ужим странама које формирају аркаде. Други облик украшавања су рељефно уклесани орнаментални мотиви који су приказани појединачно, као на пример мотив мача, или у комбинацији два и више мотива. То су углавном представе таласастих линија, кругови мањих и већих димензија, концентрични кругови, цик-цак линије, уже, жлеб, круг са уписаним крстом као и јелен.

Простор где се налазе Горње и Доње гробље окружен је некултивисаном брезовом шумом. У подножју узвишења су поток и сеоски путеви који воде до засеока Томашевића, Башовића и Диздаревића.

Познато је да се у близини налази локалитет Кулине, где су се некада видели остаци зидова, а коме је тек потребно посветити пажњу јер се на њему можда налазе остаци насеља породица сахрањиваних на некрополи под стећцима.

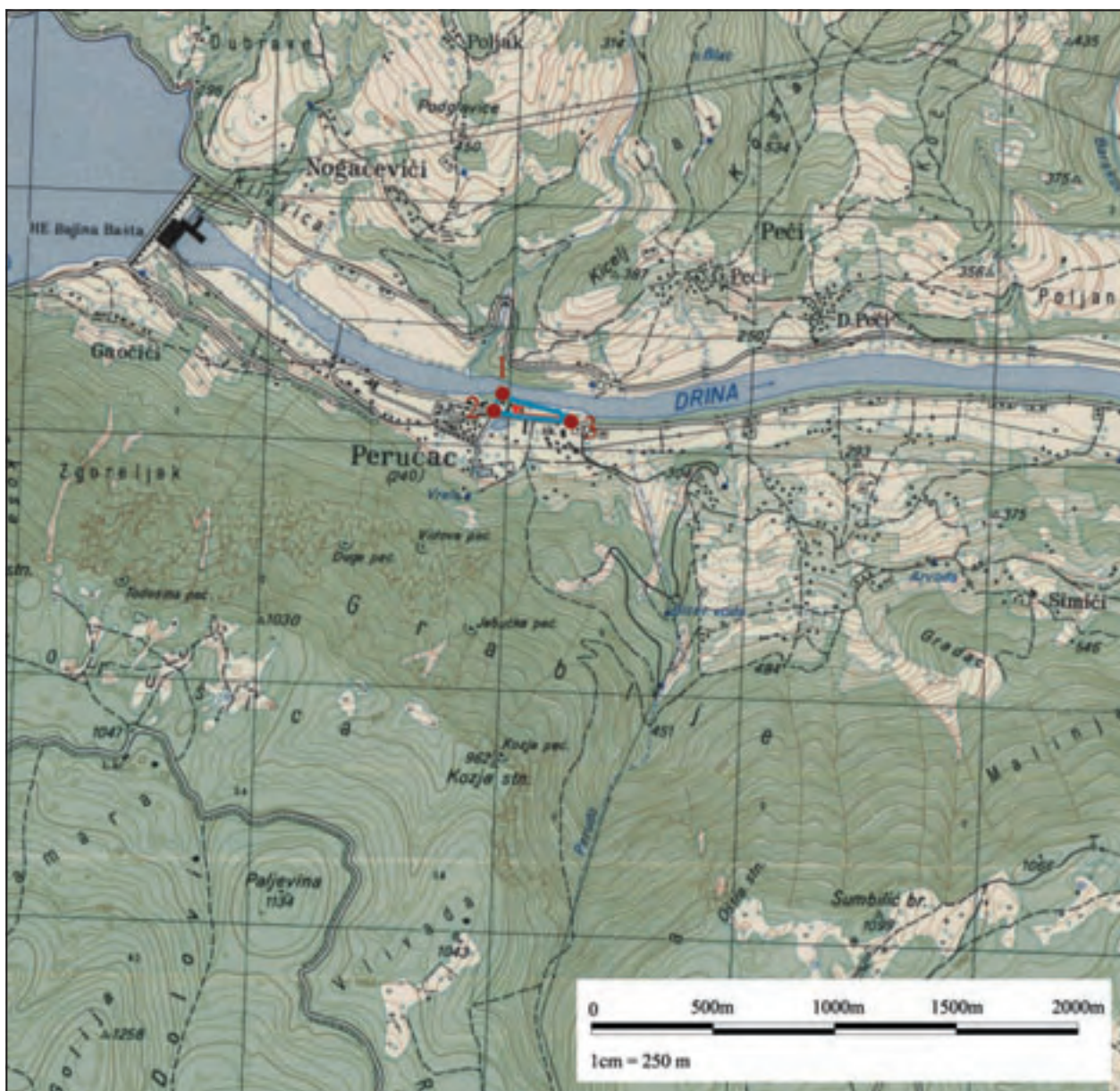
2.4. Заштита и управљање археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта

2.4.1. Зоне заштите археолошких налазишта

Одређивање заштићене околине и њених граница представља један од инструмената који имају за циљ очување споменичког интегритета заштићеног подручја, односно чување изузетних историјских и природних вредности.

Мраморје, Перућац, општина Бајина Башта. На основу сагледавања основних карактеристика и квалитета археолошког налазишта Мраморје у Перућцу на територији општине Бајина Башта, чији је положај одређен раније формираном структуром насеља, утврђено је да границу заштићене околине на северу чини висока десна обала реке Дрине, на југу саобраћајница Бајина Башта–Тара, на истоку обала Дрине која се природно спаја са саобраћајницом (исте границе као и код одлуке о утврђивању археолошког налазишта) и на западу граница је десна обала реке Врело која се улива у Дрину.

Површина археолошког налазишта са заштићеном околином је 1,481 ha.

Зоне заштите археолошког налазишта Мраморје у Перућцу

■ ЗОНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ■ ЗАШТИЋЕНА ОКОЛИНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

Зоне заштите археолошког налазишта Мраморје у Растишту

■ ЗОНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА
 ■ ЗАШТИЋЕНА ОКОЛИНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

Мраморје, Растиште, општина Бајина Башта. Граница археолошког налазишта Мраморје у Растишту, општина Бајина Башта, утврђена је Одлуком о утврђивању археолошког налазишта и заштићене околине археолошког налазишта. На северу границу чини сеоски пут који се пружа подножјем вишег стеновитог и стрмог планинског обронка. На југу границу чини природна падина с ливадама која се пружа до асфалтног пута и леве обале тока реке Дервенте, на истоку границу чини природна падина са шумом која се пружа до цркве и сеоског пута, док на западу границу чине сеоски пут и поток који се пружа испод сеоског мајдана.

Површина археолошког налазишта, заправо површина два средњовековна гробља, износи 0,110 ha, док је површина заштићене околине 1,267 ha.

Грчко гробље, Хрта, општина Пријепоље. Границу археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта, општина Пријепоље, на северу, истоку и западу чине сеоски путеви и поток од којих се диже узвишење обрасло ниском шумом. Јужну границу чини природна падина оивичена међама пољопривредних имања.

Површина археолошког налазишта, заправо површина два средњовековна гробља, износи 0,150 ha, док је површина заштићене околине 19,576 ha, а то је површина катастарске парцеле на чијем се крајњем јужном делу налази средњовековно гробље.

Зоне заштите археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта

■ ЗОНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ■ ЗАШТИЋЕНА ОКОЛИНА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

2.4.2. Мере заштите

Мере заштите археолошких налазишта спроводе се на основу Закона о културним добрима („Службени гласник Републике Србије“ број 71/94) и мера и услова заштите и коришћења непокретних културних добара у просторним плановима.

Опште мере и услови заштите и коришћења археолошких налазишта која су предмет овог плана управљања јесу:

- на утврђеним археолошким налазиштима и њиховој заштићеној околини не може се вршити раскопавање, рушење, преправљање, активности изградње и уређења простора нити било какви радови који могу да наруше својства културног добра, без претходно утврђених услова и сагласности надлежне службе заштите културних добара;
- забрањује се изградња објеката (индустријских, рударских, енергетских, инфраструктурних, фарми и других објеката) који својом наменом и експлоатацијом могу да угрозе археолошко налазиште или деградирају и наруше пејзажне одлике и природне елементе његове заштићене околине;
- забрана привременог или трајног депоновања отпада и испуштање отпадних вода, отварања позајмишта земље и другог материјала;
- очување изворног изгледа архитектуре надгробних обележја и декоративних елемената, оригиналних материјала и стилских карактеристика;
- израда посебне студије о валоризацији непокретних културних добара и добара под претходном заштитом на територији обе општине а која се тичу археолошких налазишта – средњовековних гробаља с надгробним обележјима – стећцима;
- остваривање заштите путем документације, као обавезан, примарни вид заштите, израдом потпуне детаљне стручне и техничке документације свих утврђених непокретних културних добара и добара под претходном заштитом на територији обе општине а која се тичу археолошких налазишта – средњовековних гробаља с надгробним обележјима – стећцима и евидентираних добара под претходном заштитом;
- корисници и други субјекти који располажу непокретним културним добрима дужни су да сваком заштићеном објекту посвећују пуну пажњу.

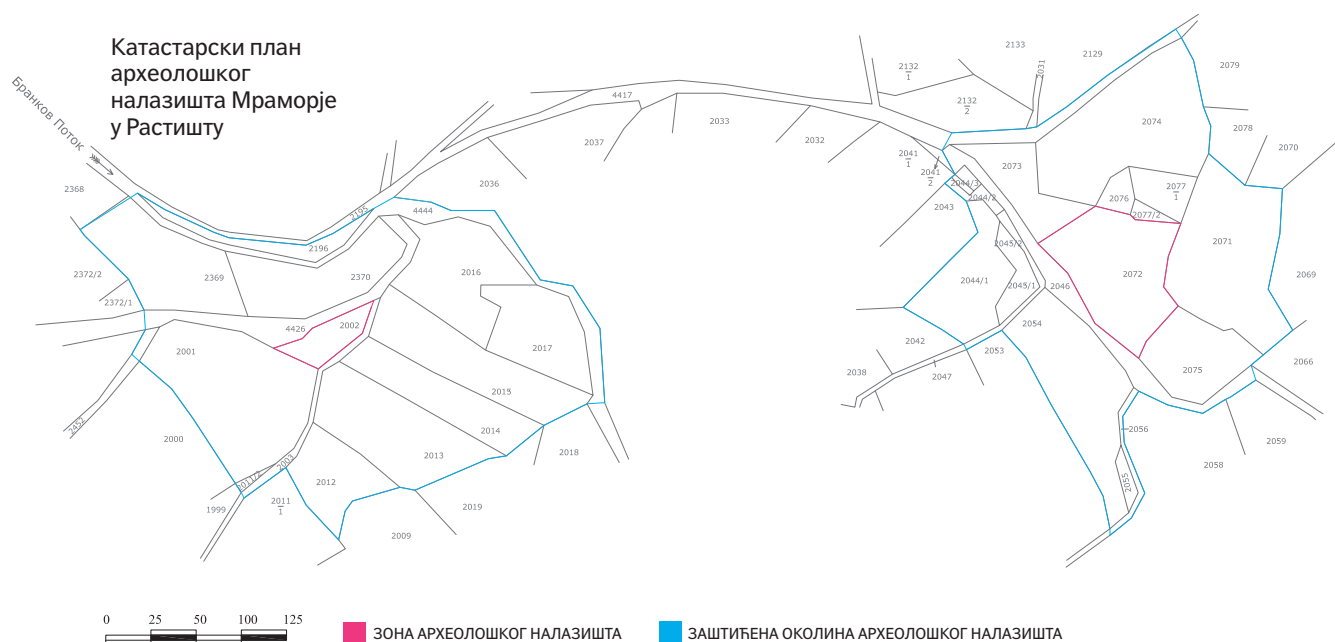
2.4.3. Власништво

Парцеле на којима се налазе археолошка налазишта са средњовековним надгробним обележјима – стећцима углавном су у државном власништву, што представља одличан предуслов за добро организовање управљања и одржавања. За парцеле које су у приватном власништву планом активности предвиђени су откуп и увођење у државни посед.

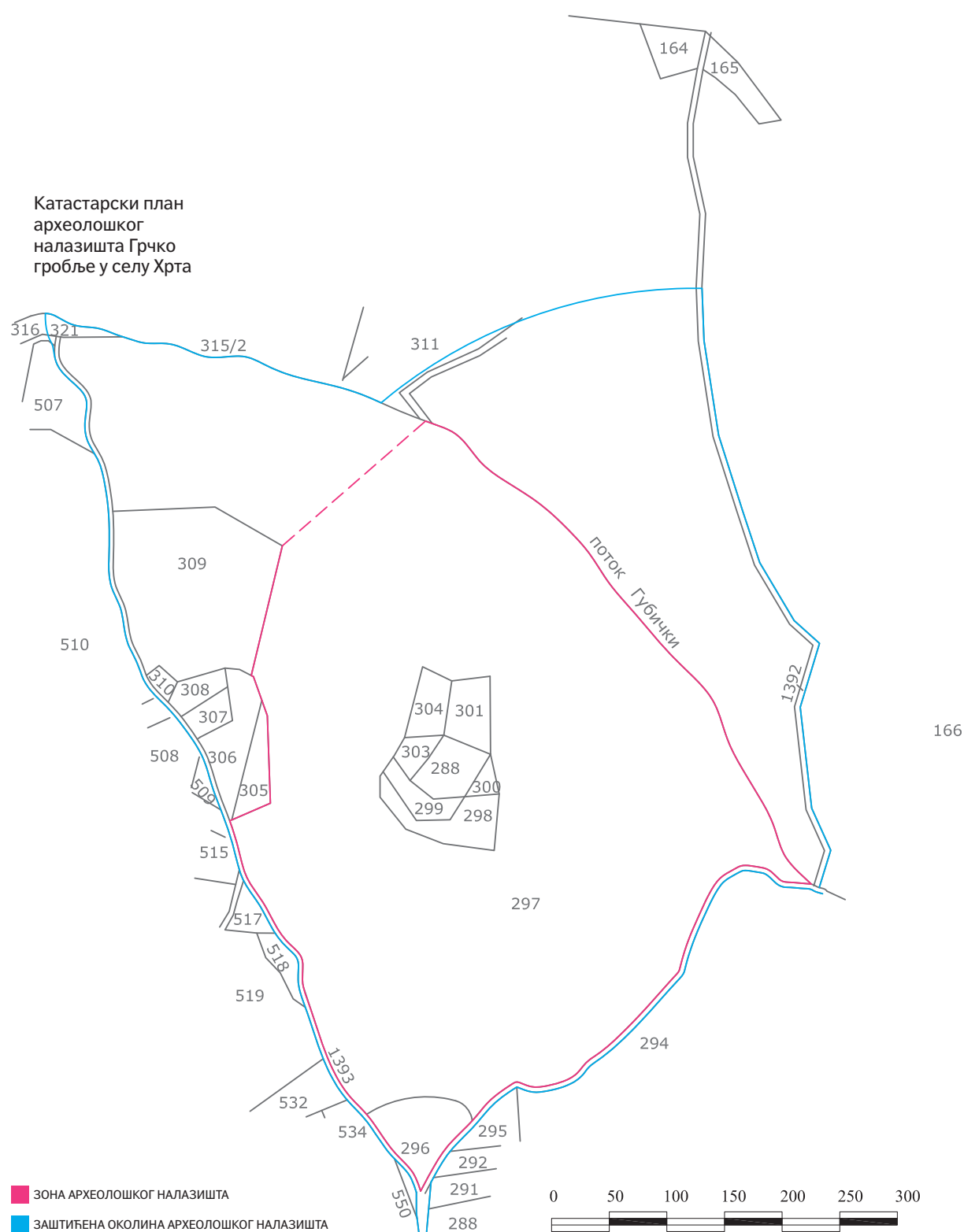
- **Археолошко налазиште Мраморје** налази се у месту Перућац, општина Бајина Башта, на катастарским парцелама број 39, 40, 46, 47, 48, 49, 50 КО Перућац у власништву Општине Бајина Башта, ул. Душана Вишића 28, Бајина Башта, и катастарској парцели број 50 КО Перућац у власништву Драге Шкрњић из Перућца (комбиновано државно и приватно).

- **Археолошко налазиште Мраморје** налази се у месту Растиште, општина Бајина Башта, на катастарским парцелама број 2.002 КО Растиште у власништву ЈП Национални парк „Тара“, Миленка Топаловића 3, Бајина Башта, и 2.072 КО Растиште у власништву Радоја Урошевића из Растишта (комбиновано државно и приватно).

- Околина непокретности налази се на катастарским парцелама број 2.001, 2.003, 2.011/2, 2.012, 2.013, 2.014, 2.015, 2.016, 2.017, 2.044/1, 2.044/2, 2.044/3, 2.045/1, 2.045/2, 2.046, 2.047, 2.054, 2.055, 2.071, 2.073, 2.074, 2.075, 2.076, 2.077/1, 2.077/2, 2.196, 2.369, 2.370, 2.457, 4.417, 4.444 КО Раститиште у власништву ЈП Национални парк „Тара“, Миленка Топаловића 3, Бајина Башта, и мештана Раститишта (комбиновано државно и приватно).
- **Археолошко налазиште Грчко гробље** налази се у селу Хрта, општина Пријепоље, на катастарској парцели број 297 КО Хрта у власништву „Србијашума“, Београд, Булевар Лењина 113, „Србијашума“, Шумско газдинство „Пријепоље“, Валтерова 155, Пријепоље (државно).

2.4.4. Правни статус

Правни статус археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта дефинисан је различитим конвенцијама, другим међународним документима, као и националним законодавством и системом планирања.

Постоје и бројни међународни уговори и међународни ошти акти који су услов и претпоставка за доношење и имплементацију овог документа. Република Србија је потписала и ратификовала следеће међународне конвенције (УНЕСКО, СЕ) којима се регулишу очување и заштита културног наслеђа:

- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (1972);
- Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаних сукоба, УНЕСКО („Службени лист ФНРЈ“, додаток 4/56) регулише заштиту културних добара у случају оружаних сукоба (ратификована 1956);
- Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара, УНЕСКО 1970 („Службени лист СФРЈ“ – Међународни уговори, број 50/73) регулише област спречавања недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара (ратификована 1973);
- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине, УНЕСКО 1972 („Службени лист СФРЈ“ – Међународни уговори, број 4/91) регулише област заштите светске културне баштине на територији Републике Србије (ратификована 1974);
- Конвенција о заштити европског архитектонског блага, Савет Европе (Гранада, 1985) уређује област заштите архитектонског наслеђа (ратификована 2001);
- Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (ревидирана) (Ла Валета, 1992) регулише област заштите елемената археолошког наслеђа (ратификована 2008);
- Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (ратификована 2010) уређује систем заштите и управљања културним наслеђем Републике Србије;
- Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа регулише систем очувања нематеријалног културног наслеђа на територији Републике Србије (ратификована 2010);
- Европска конвенција о пределу, Савет Европе (Фиренца, 2000) уређује заштиту, управљање и планирање предела (ратификована 2011)

Када је реч о националној легислативи, археолошка налазишта су утврђена решењима:

- Решење Републичког завода за заштиту споменика културе о утврђивању археолошког налазишта Мраморје у Перућцу, општина Бајина Башта, бр. 709/3 од 25.09.1968.
- Одлука о категоризацији археолошког налазишта Мраморје у Перућцу, општина Бајина Башта, за културно добро од изузетног значаја у „Службеном гласнику СР Србије“ бр. 14/79.
- Одлука о утврђивању локалитета Мраморје на потесима Гајеви и Урошевине у Растишту за археолошко налазиште, „Службени гласник Републике Србије“ број 50 од 18.05.2012. године под бројем 1.358.
- Решење Завода за заштиту споменика културе Краљево и Скупштине општине Пријепоље о утврђивању археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта, „Општински службени гласник“, Пријепоље, бр. 633-7/83-III-03 од 31.01.1984.
- Законом о културним добрима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 71/94 (важећи закон који се односи на заштиту културних добара).
- Закон о култури („Службени гласник Републике Србије“, бр. 72/09).
- Закон о планирању и изградњи („Службени гласник Републике Србије“, бр. 72/09).

Правни прописи обавезују надлежну установу заштите културних добара да планира, пројектује и реализује мере техничке заштите на споменику, да доноси решења о мерама заштите, да прикупља, израђује и води прописану документацију о споменику, да прати стање његове заштићености и коришћења, да спречава неконтролисано рушење, реконструкцију и градњу културног добра и његове заштићене околине. Казне у случају повреде прописа регулисане су:

- Законом о културним добрима;
- Законом о планирању и изградњи;
- Кривичним законом Републике Србије;

За кршење закона предвиђене су прекршајне и кривичне казне.

2.4.5. Управљачко тело

Одабраним средњовековним гробљима у четири државе учеснице Заједничког пројекта номинације средњовековних камених надгробних споменика – стећака управљаће се на два основна нивоа:

- Међудржавни координациони одбор
- Државна организациона структура управљања.

Међудржавни координациони одбор (МКО) организује стручњаке и представнике сваке државе учеснице и одговоран је за активности које се тичу средњовековних гробаља. Предвиђено је да активности буду усмерене на утврђивање заједничких стратегија, принципа и стандарда (конзервација, изградња капацитета, размена и објављивање резултата истраживања, стратегија у комуникацији, програм рада Међудржавног координационог одбора итд.), а које ће осигурати високе квалитете добара на Листи светске баштине. Трошкове рада координационог одбора носе државе чланице свака за свог представника.

Структура управљања на међудржавном нивоу представљена је у следећој табели:

Државна организациона структура окупља регионална и локална тела у свакој држави, реализује мере које је одобрио Међудржавни координациони одбор и развија активности специфичне за ту државу, а које могу бити потпуно непримењиве у другим државама због различитих правних и административних система, различитог физичког стања некропола са стећцима и изложености различитим притисцима.

Активности су усмерене на спровођење стратегија које су утврђене на међудржавном нивоу и на осигурање платформе за размену знања и искустава у вертикалном и хоризонталном правцу.

Образовање Секретаријата није предвиђено у почетној фази рада Међудржавног координационог одбора, али је његово оснивање услов за квалитетан дугорочни рад одбора.

Предвиђено је да област рада Секретаријата чине следеће активности:

1. Обезбеђивање протока информација између чланова Међудржавног координационог одбора.
2. Информисање о потреби организовања годишњих састанака координационог одбора.
3. Израда записника са састанака.
4. Праћење и координисање активности везаних за утврђене заједничке стратегије, принципе и стандарде.
5. Израда годишњег извештаја о раду Међудржавног координационог одбора.

6. Одржавање заједничке интернет странице.
7. Одржавање заједничке базе података о некрополама са стећцима.
8. Одговорност за документацију Међудржавног координационог одбора.

До номинације, свака институција чији су представници учествовали у раду Међудржавног координационог одбора покривала је рад својих представника на изради номинационог досијеа, планова управљања, координационе и секретарске послове. Свака институција чији су представници именовани у координациони одбор располаже властитим буџетом и ресурсима.

Државе учеснице усвајањем плана управљања обавезују се да ће рад својих представника у Међудржавном координационом одбору финансирати у оквиру буџета својих држава на дугорочној основи.

На нивоу Републике Србије предложен је систем управљања који повезује локалну заједницу у чијем се насељу налази археолошко налазиште, са органима општинске власти и институцијама које се баве заштитом културних добара.

У оквиру управљања на нивоу правне и физичке заштите надлежно је Министарство културе и информисања Републике Србије преко Сектора за заштиту културног наслеђа и Сектора за међународне односе, европске интеграције и развој менаџмента у култури и Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд.

Сектор за заштиту културног наслеђа прати и анализира стање у делатности заштите и очувања непокретног, покретног и нематеријалног културног наслеђа, прати стање и надзире реализацију програма заштите културног наслеђа на Листи светске баштине, и у том смислу предлаже стратегије и мере за њихово унапређивање и финансирање.

У Сектору за међународну сарадњу, европске интеграције и развој менаџмента у култури обављају се послови који се између осталих односе и на предлагање и реализацију програма за прикупљање и распоређивање међународне помоћи, посебно у складу са програмима УНЕСКО и Савета Европе; као и на процесе хармонизације политика и прописа са правном тековином Европске уније и сарадњу са релевантним институцијама ЕУ.

Раду Сектора за заштиту културног наслеђа доприносе Комисија у области заштите културних добара од изузетног значаја и добара српског порекла у иностранству и Комисија за издавање дозвола за археолошка истраживања.

Комисија у области заштите културних добара од изузетног значаја и добара српског порекла у иностранству врши увид у стање споменика културе од изузетног значаја и на основу тога предлаже листу приоритета као и врсте радова и сагледава могућности редовног финансирања, како од стране Министарства културе и информисања тако и из других извора. У том смислу Комисија може да предлаже министру културе и информисања остваривање координације са другим министарствима која учествују, или би могла да учествују, у комплексном приступу радовима на заштити и презентацији споменика од изузетног значаја.

Комисија за издавање дозвола за археолошка истраживања разматра захтеве на територији Републике Србије и пројекте за истраживања и ископавања археолошких налазишта ради утврђивања испуњености услова за обављање тих радова; врши увид у извештаје и документацију о претходно обављеним археолошким ископавањима и истраживањима, као и предузетим мерама техничке заштите налазишта и налаза; предлаже мере техничке заштите налазишта и налаза, као и мере за њихово чување и одржавање у току археолошких ископавања и истраживања.

Републички завод за заштиту споменика културе – Београд остварује увид у стање непокретних културних добара од изузетног и културних добара од великог значаја и предузима мере у вези с њиховом заштитом и коришћењем; води централни регистар културних добара по врстама и документацију о њима; стара се о заштити културних добара од изузетног значаја; води евиденцију и документацију о непокретностима од посебног значаја за историју и културу Републике Србије које се налазе у земљи и иностранству и стара се о њиховом очувању; стара се о јединственој примени међународних конвенција и других међународних аката на територији Републике Србије;

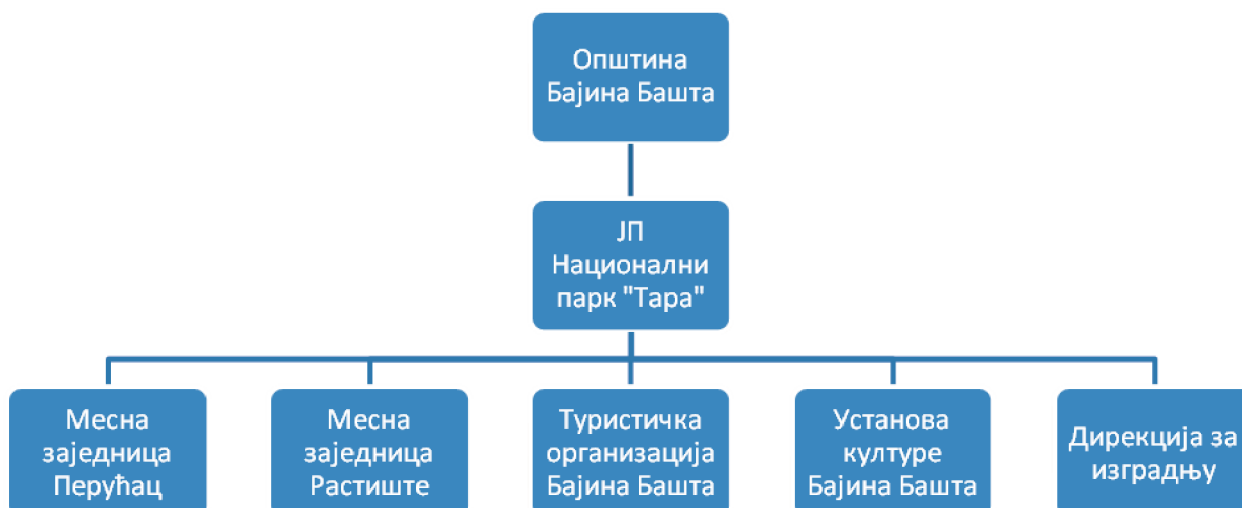
обавештава једанпут годишње Народну скупштину Републике Србије о стању заштићености културних добара уписаних у Листу светске културне баштине.

Републички завод за заштиту споменика културе – Београд је установа културе директно надлежна да координише и израђује номинациони досије и планове управљања и као таква архивира сва неопходна документа о предложеним археолошким налазиштима.

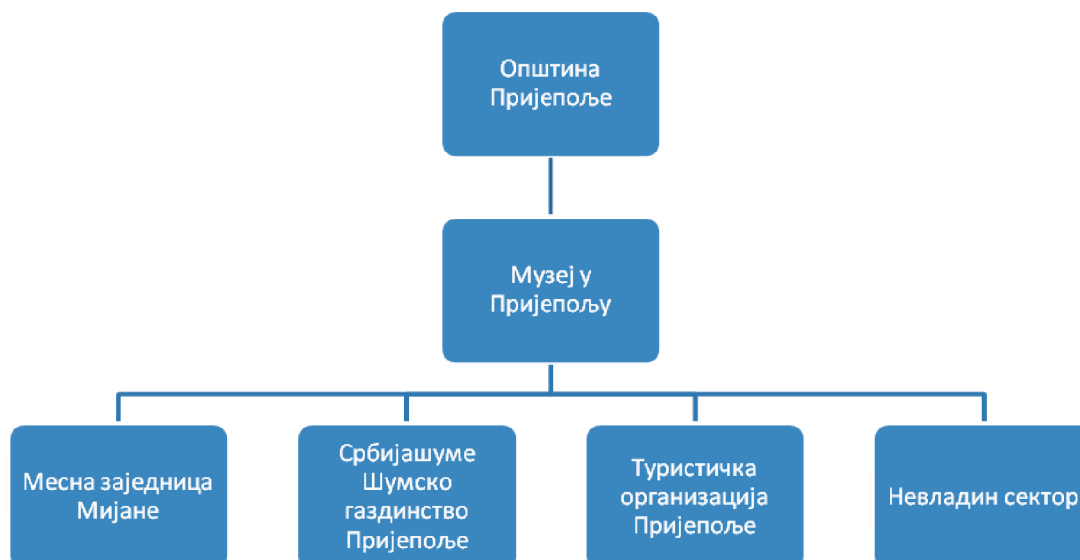
Републички завод за заштиту споменика културе – Београд у имплементацији управљања археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта на нивоу правне и физичке заштите укључује и стручњаке из других установа заштите непокретног и покретног наслеђа и науке: Народни музеј Београд, Археолошки институт, Центар за конзервацију и друге.

По овлашћењу Министарства културе и информисања Републички завод за заштиту споменика културе – Београд има задатак да координише сарадњу с Међудржавним координационом одбором и настоји да се управљање археолошким налазиштима доследно спроводи према утврђеним активностима. Представник Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд члан је Међудржавног координационог одбора.

За археолошка налазишта Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту предлаже се за управљача Општина Бајина Башта према следећој управљачкој структури:

За археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта предлаже се за управљача Општина Пријепоље према следећој управљачкој структури:

Задаци управљача су:

- да обезбеди да се управљање археолошким налазиштима обавља по начелу доброг пословања, односно да се осигура њихово коришћење уз доследно поштовање мера заштите
- да осигура укљученост локалног становништва у вези са коришћењем културног добра, континуираним консултацијама
- да обезбеђује услове за одржавање и уређење археолошких налазишта
- да планира и спроводи туристичку валоризацију налазишта
- да координира активности правних и физичких лица која обављају послове у области туризма и пратећих делатности
- да се стара о месту постављања и начину истицања туристичке сигнализације
- да издаје публикације и остали информативни материјал за посетиоце
- да креира програме за брендирање локалних производа и израду оригиналних сувенира
- – да организује сталну едукацију становништва које живи у окружењу археолошких налазишта, волонтера и професионалаца
- да успостави сарадњу на нивоу две општине у циљу развоја заједничких програма у управљању археолошким налазиштима
- да учествује у раду Међудржавног координационог одбора и обезбеђује услове за реализовање међудржавних програма и стратегија.

Начин финансирања ових задатака биће утврђен решењем/одлуком о именовању управљача.

3. Анализе

Преглед постојећег стања археолошких налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта резултат је истраживања преко литературе и архивског материјала, теренских истраживања која су подразумевала увид у стање на налазишту, анкетирања посетилаца, интервјуисања локалних интересних страна, као и рада путем радионица и консултација са члановима радне групе.

Постојеће стање представља увид у више различитих сегмената који се тичу физичког стања, заштите и коришћења налазишта, и то путем законске регулативе, археолошких и других видова истраживања, конзервација, система управљања, туризма, интерпретације, едукације и промоције.

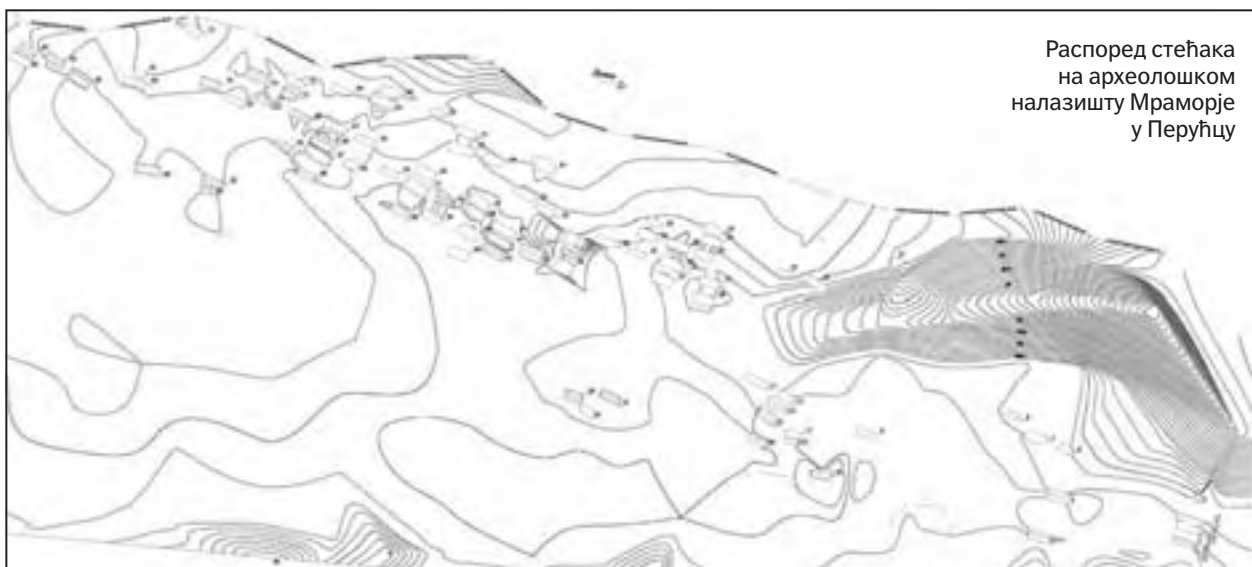
3.1. Физичко стање археолошких налазишта

Опште стање средњовековних гробаља, то јест надгробних обележја у облику стећака, било је прилично слично до рашчишћавања које је обављено у периоду 2011–2013. године. О споменицима и целокупном простору нико се није посебно старао те су под утицајем атмосферских појава, микрофлоре, вегетације и загађења од прометне саобраћајнице споменици трпели деградационе промене. Поједини споменици потпуно су били прекривени земљаним слојем и обрасли травом. Површину споменика одликовала је светло и тамносива боја настала комбинацијом загађења и лишајева. Првобитна бела боја кречњака, коју су споменици имали приликом клесања, назирала се само код боље обрађених обележја. Услед континуиране активности лишаја и маховина, као и тектонским поремећајима и атмосферским приликама, на површини надгробних обележја уочавали су се продубљени канали који су се стварали дуж камених пора и чинили да површина делује попуцало, а на појединим местима и без читавих делова. Еолским процесом пукотине су биле запуњене слојем земље па су у њима формиран нов травнати покривач или биљна коровска врста с јаким кореновим системом који је стварао нове пукотине и процепе.

После рашчишћавања на сва три налазишта и обављене конзервације на једном налазишту (Мраморје у Перућцу) физичко стање археолошких налазишта је добро.

Мраморје, Перућац, општина Бајина Башта

Средњовековно гробље Мраморје у Перућцу налази се на високој десној обали Дрине на простору између пута и реке, на улазу у насеље Перућац. Средњовековно гробље је задржало своју првобитну структуру упркос променама које су се десиле у последња два века. Садашње стање средњовековног гробља је добро. С обзиром на то да не постоје подаци о старијим насељима ни укопавањима претпостављамо да је ово гробље лоцирано на дотад недирнутом месту. Континуитет сахрањивања пратимо до данашњих дана, али простор где су стећци није био нарушен новијим укупима. У 19. веку

јужно од сакралног простора развија се насеље Перућац. Крајем 19. века, у време почетка развоја индустријске експлоатације дрвене грађе, на обали Дрине, 300 m западно од средњовековног гробља и северно од новијег гробља, подигнута је мала хидроцентрала за потребе више стругара које су радиле у Перућцу. Саобраћајница је изграђена шездесетих година 20. века непосредно уз јужну границу некрополе. Локалног је карактера, повезује Бајину Башту с насељима на планини Тари.

Прва фаза конзервације и рашчишћавања реализована је у лето 2011. године. Специјализованом механизацијом исправљено је дванаест споменика и враћено у положај најближи првобитном. Око сваког споменика је обављено откопавање. И неутонули споменици били су засути земљом и нападнути травом и коровском вегетацијом. Споменици су очишћени и опрани, на појединим споменицима су реконструисани недостајући делови. Хортикултурним уређењем постигнута је квалитетна визура са бољим сагледавањем садржаја археолошког налазишта. Постављена је путоказна табла с називом археолошког налазишта.

За археолошко налазиште Мраморје у Перућцу припремљена је комплетна документација о затеченом и садашњем стању.

Мраморје, Раститште, општина Бајина Башта

Археолошко налазиште Мраморје у Раститшту налази се 7 km западно од средњовековног гробља у Перућцу, а 19 km од Бајине Баште. Две некрополе са стећцима, међусобно удаљене 500 m ваздушном линијом, налазе се северно од сеоске цркве. Средњовековно гробље је задржало своју првобитну структуру. Промене које су се десиле у последња два века нису угрозиле стање средњовековног гробља са стећцима. Садашње стање средњовековног гробља је добро.

На потесу Гајеви пробијен је сеоски пут преко западног дела некрополе и том приликом је пет споменика измештено. Пут је асфалтиран и има искључиво локални карактер.

Прва фаза рашчишћавања реализована је у лето 2012. године. Млада цркова шума која је изникла на простору гробља са стећцима посечена је, а где је то било могуће извађени су пањеви и корен. Око сваког споменика је обављено откопавање. И неутонули споменици били су засути земљом и нападнути травом и коровском вегетацијом.

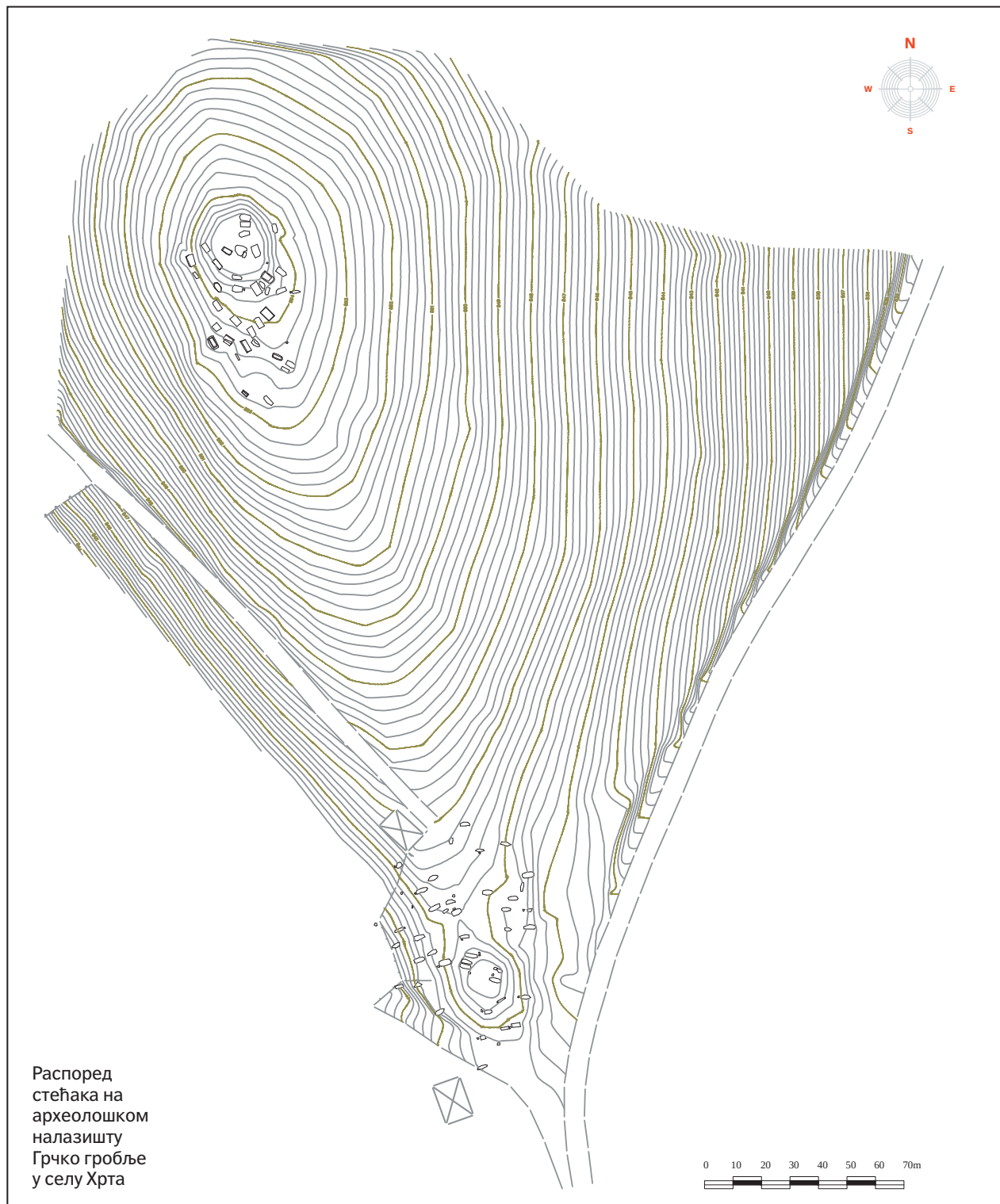
Споменици су очишћени и опрани од наслага маховине и лишајева. Приликом овог поступка нису коришћени хемијски препарати. Постављене су путоказне и информативне табле на налазишту.

За археолошко налазиште Мраморје у Раститшту припремљена је комплетна документација о затеченом и садашњем стању.

Грчко гробље, Хрта, општина Пријеполје

Средњовековно гробље се налази у селу Хрта, 16 km југозападно од Пријеполја, у изразито планинском подручју, на потесу Губице. Некрополу чине Доње и Горње гробље. Ова гробља су формирана на два узвишења, међусобно удаљена 100 m, са споменицима размештеним на површинама две хумке, окружене сеоским путем и потоком. Савремено насеље Хрта настало је у 19. веку, у ширем окружењу средњовековног гробља. Садашње стање средњовековног гробља је добро.

Прва фаза рашчишћавања реализована је 2013. године. Око сваког споменика је обављено откопавање. И неутонули споменици били су засути земљом и нападнути травом и коровском

вегетацијом. Споменици су очишћени и опрани од наслага маховине и лишјајева. Приликом овог поступка нису коришћени хемијски препарати.

За археолошко налазиште Грчко гробље у селу Хрта припремљена је комплетна документација о затеченом и садашњем стању.

3.2. Фактори, ризици и претње које угрожавају археолошка налазишта

Мраморје, Перућац, општина Бајина Башта

Археолошко налазиште Мраморје у Перућцу не трпи притисак развоја с обзиром на чињеницу да је у питању делимично развијена област. Насеље Перућац које је у последња два века израсло јужно од средњовековног гробља Мраморје није угрозило археолошко налазиште. Сви објекти амбијентално се уклапају, то су грађевине нискоизградње, а непосредно јужно од средњовековног гробља налази се објект основне школе с припадајућим спортским простором. Просторним планом Општине Бајина Башта насеље Перућац има намену мањег насеља туристичког карактера с ограниченом изградњом. Југозападно од средњовековног гробља је пространи парк. Не постоји опасност од пољопривредних радова.

На јужној граници археолошког налазишта пролази саобраћајница изграђена шездесетих година 20. века која је локалног карактера, повезује Бајину Башту с насељима на планини Тари. Не постоје поуздане анализе колика је проточност саобраћајнице, али локалним мерењем утврђено је да је проток возила умерен, чак и недовољан с аспекта туристичких потенцијала у току летње сезоне.

Последице притиска околине услед загађивања минималне су. Насеље Перућац се налази у II зони Националног парка „Тара“. Представља предео недирнутих природних карактеристика окружен реком Дрином и планином Таром.

Микобиолошком и хемијском анализом (обављена 2011) утврђен је мали утицај загађења које је узроковано саобраћајницом Бајина Башта–Тара.

Ризик представљају климатски услови. То је планински предео с топлим, али спарним летњим периодом због велике количине воде у окружењу и веома оштрим зимама с дугим периодима под снежним покривачем. Овакви климатски услови могу да утичу на додатно оштећење површине стећака. Конзерваторски поступак који је примењен на надгробним обележјима допринео је да се процес деградације површине заустави, а редовни мониторинг омогућиће да се новонастале пукотине на време санирају.

Ризик услед природних непогода представља површина коју заузима средњовековно гробље Мраморје у Перућцу. То је површина уз високу обалу реке Дрине (северна граница археолошког налазишта и бафер зоне, такође и државна граница с Босном и Херцеговином), која није обезбеђена и склона је рушењу у ситуацијама високог и неконтролисаног водостаја услед климатских непогода – висок водостај. Предузеће Дринско-лимске хидроелектране гарантује да својим радом не угрожава и не подстиче ерозију обале. До ерозије обале долази због климатских услова.

У плану активности у овом документу предвиђена је израда пројекта за обалоутврду и обезбеђивање високе обале Дрине, као и реализација пројекта.

Пожари не представљају ризик с обзиром на то да је у питању насеље с контролисаном употребом површина. Планина Тара је простор минималних сеизмичкотектонских покрета.

Не постоје статистички подаци о броју и структури посетилаца у Перућцу. Посета је минимална и индивидуална. Посетиоци су углавном туристи (домаћи и страни) на путу за планину Тару и организоване туристичке пунктове на планини. Средњовековно гробље с надгробним обележјима – стећцима налази се поред саобраћајнице на самом улазу у насеље Перућац и у непосредној близини центра насеља, али услед недефинисане инфраструктуре (путоказ, паркинг) посетиоци не препознају могућност да обиђу средњовековно гробље.

Планом управљања у плану активности предвиђено је увођење организованих посета с водичем и формирања пута културе на територији Бајине Баште.

У насељу Перућац стално је насељено око 600 становника. У зони археолошког налазишта и бафер зони не живи ниједан становник. Археолошко налазиште не трпи притисак услед насељености.

Мраморје, Растиште, општина Бајина Башта

Археолошко налазиште Мраморје у Растишту налази се у руралној неразвијеној области у којој се бележи драстични пад броја становника чиме је минимализован притисак развоја. Просторним планом Општине Бајина Башта насеље Растиште је сеоска средина пољопривредног карактера с потенцијалом ка садржајима сеоског туризма. Не постоји опасност од пољопривредних радова с обзиром на то да бафер зона оба гробља обухвата шире окружење првих сеоских домаћинстава која су карактеристичног планинског карактера. Просторним планом Националног парка „Тара“, на чијој територији се налази село Растиште, прописане су ригорозне мере неконтролисане изградње и сече шуме.

Површина на којој се налазе стећци никад није активно обрађивана, што је и довело до зарастања у церову шуму. Рашчишћавањем које је изведено у циљу обезбеђивања оптималних услова уклоњена је некултивисана вегетација и спречен ризик од новог зарастања увођењем активног одржавања.

Последице притиска услед загађења су минималне. Село Растиште се налази у првој зони Националног парка „Тара“. Представља предео недирнутих природних карактеристика планинског карактера.

Микобиолошком и хемијском анализом (обављена 2011) утврђен је незнатан утицај загађења који може да буде узрокован саобраћајницом што пролази у широј околини средњовековног гробља.

Ризик представљају климатски услови. Ради се о изразито планинском пределу с топлим, али спарним летима због велике шумске вегетације у окружењу и веома оштрим зимама с дугим периодима под снежним покривачем. Овакви климатски услови могу да утичу на додатно оштећење површине стећака. Обављено је рашчишћавање, али не и конзерваторски поступак који би требало да спречи процес деградације површине.

Планом управљања у плану активности предвиђена је конзервација у циљу заустављања климатских утицаја на површину надгробних обележја.

Планина Тара је простор минималних сеизмичкотектонских покрета. Село Растиште се налази на широј падини облика увале чиме је обезбеђен минималан ризик приликом потреса.

С обзиром на чињеницу да је село окружено великим површинама под шумом, пожари представљају реални ризик. На подручју села Растиште и планине Таре делује ватрогасна јединица ситуирана у Бајиној Башти, као и професионална помоћ у оквиру Јавног предузећа Национални парк „Тара“.

У близини средњовековног гробља налазе се мањи водотокови – планински потоци који немају бујични карактер.

Не постоје статистички подаци о броју и структури посетилаца. С обзиром на то да је средњовековно гробље до 2011. године било заклоњено неконтролисано вегетацијом, ни случајни посетиоци нису могли да препознају садржај културног добра.

Планом управљања у плану активности предвиђено је увођење организованих посета с водичем и формирања пута културе на територији Бајине Баште.

У насељу Растиште живи око 200 становника. У зони археолошког налазишта и бафер зони не живи ниједан становник. До пет активних домаћинстава налази се изван границе бафер зоне у два мања засеока. Археолошко налазиште не трпи притисак услед насељености.

Грчко гробље, Хрта, општина Пријепоље

Археолошко налазиште Грчко гробље налази се у селу Хрта које је рурална неразвијена област и у коме се бележи стагнација броја становника чиме је минимализован притисак развоја. Просторним планом Општине Пријепоље насеље Хрта је сеоска средина пољопривредног карактера са садржајним могућностима развоја сеоског туризма. Не постоји опасност од пољопривредних радова с обзиром на то да бафер зона гробља са стећцима обухвата шире окружење првих сеоских

домаћинстава која су карактеристичног планинског карактера. Ужи део археолошког налазишта окружен је великом површином под шумом. Део бафер зоне према насељу чине падине планинских пропанака засађене пространим пољима малине. Планом управљања предузећа „Србијашуме“, на чијој територији се налази део села Хрта са средњовековним гробљем, прописане су строге мере против неконтролисане изградње и сече шуме.

Површина на којој се налазе стећци никад није активно обрађивана. Рашчишћавањем које је изведено у циљу обезбеђивања оптималних услова уклоњена је некултивисана вегетација и спречен је ризик од новог зарастања увођењем активног одржавања.

Последице притиска загађења су минималне. Средњовековно гробље се налази на површини Јавног предузећа „Србијашуме“. Представља предео недирнутих природних карактеристика планинског карактера. Није констатовано атмосферско загађење с обзиром на то да су сеоска домаћинства у ширем окружењу средњовековног гробља, а проток возила искључиво локалног карактера.

Ризик представљају климатски услови. Реч је о изразито планинском пределу с топлим летима и веома оштрим зимама с дугим периодима под снежним покривачем. Овакви климатски услови могу да утичу на додатно оштећење површине стећака. Обављено је рашчишћавање, али не и конзерваторски поступак који би требало да спречи процес деградације површине.

У плану активности предвиђена је конзервација у циљу заустављања климатских утицаја на површину надгробних обележја.

Јужни обронци Златара, планине где се налази село Хрта, јесу простор минималних сеизмичкотектонских покрета.

С обзиром на то да је село окружено великим површинама под шумом, али и ливадама, пожари представљају реални ризик. На подручју села Хрта делује ватрогасна јединица ситуирана у Пријепољу.

У близини средњовековног гробља налазе се мањи водотокови карактера потока који немају бујични карактер.

Село Хрта је удаљено од главне саобраћајнице и није означено као место туристичког потенцијала. Како је средњовековно гробље до 2013. године било заклоњено неконтролисано вегетацијом, ни случајни посетиоци нису препознавали садржај средњовековног гробља.

У плану активности предвиђено је увођење организованих посета с водичем и формирања пута културе на територији Пријепоља.

У насељу Хрта живи око 200 становника. У зони археолошког налазишта и бафер зони не живи ниједан становник. До пет домаћинстава налази се изван границе бафер зоне. Једно од тих домаћинстава је запустело и без житеља. Археолошко налазиште не трпи притисак услед насељености.

За ова три археолошка налазишта једнаки су ризици услед друштвено-политичких и историјских прилика.

Минимално знање о прошлости, непостојање континуитета у живљењу на једној територији, страх од непознатог и немогућност да се сагледа ко су били староседеоци – све то чини да стећци постају баштина „неких других“ а не грађана који живе у окружењу ових археолошких налазишта.

Посебан ризик представља недостатак знања и информација о вредностима археолошких налазишта, а нарочито контроверзе о пореклу индивидуа сахрањених испод стећака. Пре свега у основном школовању не учи се о локалном културном наслеђу, па тиме становништво и локални доносиоци одлука не поседују аргументе за формирање објективног мишљења о стећцима.

Неуједначени став званичне науке у различитим државама допринео је укорењавању предрасуда о националном пореклу стећака. На неразумеваше и неприхватање стећака посебно се одразио ратни и политички конфликт током деведесетих настао приликом распада државе Југославије. Грађански и етнички сукоб допринео је да се стећци као културна баштина 14. и 15. века погрешно тумаче као

национална баштина одређених народа. У том смислу локално становништво не препознаје да се у исто време кад су грађени и трајали бројни манастири и цркве на истој територији дешавало и обележавање гробова надгробним обележјем у облику стећка. Ризик представља и информисање шире јавности, које је ретко, а и кад постоји често је субјективно и обојено актуелним друштвено-политичким дешавањима.

Ове ризике могуће је превазићи континуираним активностима као што су: објективно информисање, промоција наслеђа валоризацијом и повезивањем свих истовремених чинилаца баштине средњег века и константном едукацијом у школама, путем предавања, радионица и семинара. Ризик се може превазићи увођењем дијалога, који досад није постојао и због чега је формирано негативно јавно мњење. Понос становништва на наслеђе које се налази у њиховој средини представља најефикаснији лек у борби против друштвено-политичких ризика.

3.3. Стање истражености

3.3.1. Археолошка истраживања

Археолошка истраживања на средњовековним гробљима са стећцима веома су ретко извођена у Републици Србији. Прво веће археолошко истраживање обављено је 1958. године у манастиру Давидовица код Бродарева, општина Пријепоље. Истражени су гробни укопи унутар цркве и неколико гробова непосредно уз зидове цркве са спољње стране. Значајни резултати постигнути су приликом археолошког ископавања цркве челника Влграда у селу Дићи код Љига 1993. године где је констатовано више од две стотине гробних упока под сто педесет монументалних надгробних плоча. Веће организовано ископавање спроведено је на археолошком налазишту Црквине код градске болнице у Прибоју 2008. године. Утврђено је да је надгробним споменицима – стећцима обележаван по један гробни укуп, а да су покојници били положени у једноставну гробну јаму и без икаквих прилога.

Од археолошких налазишта, која су предмет овог плана управљања и која су предложена за Листу светске баштине, обављена су сондажна археолошка ископавања само на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу у оквиру пројекта Народног музеја Београд „Подриње у позном средњем веку“ у септембру 2010. године (на основу Решења Министарства културе и информисања Републике Србије бр. 631-02-260/2010-03). Радови на истраживању средњовековног гробља у Перућцу били су део плана истраживања у оквиру поменутог пројекта за 2010. годину, а финансирани су средствима Министарства културе Републике Србије у износу од 150.000 динара, уз суфинансијску помоћ ЈП Националног парка „Тара“ према пријави на конкурс за суфинансирање (заведено у Народном музеју под бр. 99/1 од 29.01.2010).

Отворене су две сонде површине 3,5 x 5 m (сонда 1) и 4 x 5 m (сонда 2) у крајњем западном и у средишњем делу налазишта уз ивицу старог пута, у простору са групама споменика којима је било могуће приступити механизацијом, подићи их и изместити. Претходно је постављена квадратна мрежа којом је обухваћена цела површина са средњовековним споменицима. На тој површини померено је шест споменика, и то четири слемењака с постољем, сандук и плоча с постољем. У њима је констатовано шест (у сонди 1), односно девет (у сонди 2) гробних рака. Истражено је у целости осам гробова (гробови 1–8), делимично дечји гроб 9 који залази до грудног коша наниже у профил сонде, и једна група костију растуреног дечјег гроба уз споменик бр. 1 (према обележју руководиоца ископавања). Реч је о ракама правоугаоног облика укопаним у порозан слој светло жутомрке сипке земље мешане с распалом сигом, односно у саму стену – сигу. Установљено је да је реч о некрополи на редове, с дубоко укопаним ракама, до 1,6 m дубине, у којима су констатовани скелетни остаци слободно укопаних покојника са даскама које су постављане изнад тела. Гробови су правилно оријентисани по правцу запад–исток са девијацијама од 14–32 степена према северу.

У два гроба су пронађена два средњовековна новчића, бронзани и сребрни, оба фрагментована и веома лоше очувана. Мањи, веома танак сребрни новчић, судећи по видљивој представи на аверсу, вероватно припада ковању босанског краља Стефана Томаша (1443–1461), док други није било могуће идентификовати. Осим новца откривено је и неколико делова керамичких посуда у једном гробу без надгробног споменика. Подигнути су и пренети осам скелета (гробови 1–8) и поменута

група костију за антрополошку анализу, након које су скелетни остаци враћени и покопани на за то посебно одређено место у оквиру гробља. Остали укопи нису пражњени с обзиром на то да су сви, осим једног, залазили у профиле сонди.

Археолошким ископавањима руководила је мр Емина Зечевић, музејски саветник Народног музеја у Београду.

3.3.2. Седиментно-петрографска анализа

За „Студију седиментно-петрографске анализе средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у Хртама“ са споменика у Перућцу узето је десет узорака. На основу макроскопског описа карбонатних седиментних стена уочава се да је камен масивне, ређе масивне бречасте структуре, боја је светлосива, светложућкаста, стена је компактна и чврста. Микроскопски опис указује на структуру микрокристаласту до ситнозрнасту као и ситно-средњозрнасту до крупнозрнасту. Ортохеми (orthochems) су углавном спарити и микроспарити, а идентификовани су бројни различити алохеми (allochems) и теригени. Упоредивањем ових узорака с узорцима из мајдана у засеоку Симићи, око 800 m југоисточно од средњовековног гробља у Перућцу, утврђено је да би део споменика могао да потиче од стене узете из овог мајдана.

Узимање узорака са површине стећака у Растишту

Мајдан у Растишту, остаци стене након одвајања блока

На археолошком налазишту Мраморје у Растишту на потесу Гајеви узето је четири узорка, на потесу Урошевине узета су два узорка и у мајдану још два. На основу макроскопског описа карбонатних седиментних стена уочава се да је камен масивне, ређе масивне бречасте структуре, боја је светлосива, светложућкаста, стена је компактна и чврста. Микроскопски опис указује на структуру микрокристаласту до ситнозрнасту. Ортохеми (orthochems) су углавном микрит и микроспарити, а идентификовани су бројни различити алохеми (allochems) и теригени. Упоредивањем свих узорака и микровизуелно и микродетерминолошки анализом је утврђено да је реч о веома сличним, готово истим, кречњацима тако да се с великом дозом сигурности може тврдити да су стећци на гробљима у засеоцима Гајеви и Урошевине урађени од камена из евидентираног мајдана у непосредној близини.

На археолошком налазишту Грчко гробље у селу Хрта узето је пет узорака, а у мајдану Вилине воде узета су два узорка. На основу макроскопског описа карбонатних седиментних стена уочава се да је камен масивне, ређе масивне бречасте структуре, боја је претежно светлосива, стена је компактна. Микроскопски опис указује на структуру микрокристаласту до ситнозрнасту. Ортохеми (orthochems) су углавном микрит и делом спарити, а идентификовани су бројни различити алохеми (allochems) и теригени. Упоредивањем свих узорака и микровизуелно и микродетерминолошки анализом је утврђено да је реч о истим кречњацима тако да се с великом дозом сигурности може тврдити да су стећци на Грчком гробљу урађени од камена из евидентираног остењака Вилине воде у широј околини налазишта.

Седиментно-петрографску анализу је урадио др Радмило Јовановић, седиментолог, НИС Газпром нефт, Сектор за геологију.

3.3.3. Хемијска и миколошка анализа

Хемијском анализом узорка с надгробног обележја у Перућцу утврђени су карактеризација материјала, стратиграфски преглед и утицај аерозагађења. Металографским микроскопом у одбијеном светлу на увећању од две стотине пута уочен је слој лишајева дебљине око 60 микрометара, а у слоју испод њега који је деградиран и показује измењену структуру у дебљини од 80 микрометара местимично су видљиве зелене алге. Такође је утврђено да су елементи аерозагађења испод границе детекције инструментом без икаквог тренда раста или опадања по дубини камена, те не постоје значајни ефекти аерозагађења.

Хемијском анализом узорка с надгробног обележја у Растишту извршени су карактеризација материјала, стратиграфски преглед и процена утицаја аерозагађења на супстрат. Камен је калцијумкарбонатног типа. Металографским микроскопом у одбијеном светлу на увећању од две стотине пута уочен је слој епилитских лишајева дебљине око 57 микрометара, а у слоју испод њега који је деградиран и показује измењену структуру у дебљини од 78 микрометара местимично су видљиви ендолитски лишајеви. Такође је утврђено да су елементи који могу потицати од аерозагађења (азот, сумпор) испод границе детекције инструментом без било каквог тренда раста или опадања по дубини камена, те се може закључити да не постоје значајни ефекти аерозагађења.

Хемијску анализу је урадио Алекса Јеликић, хемичар, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд.

Миколошком анализом, након засејавања узорка узетог методом бриса с надгробног обележја на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу, откривена је доминација плодноносних тела по типу пикнидије, а идентификацијом је утврђено да припадају роду *Phoma*, као и *Raesyomyces variotti*, *Micelia sterilia*, квасци и бактерије. Анализом фрагмената биофилма установљено је да је биофилм изузетно добро развијен и грађен пре свега од фотоаутотрофних организама – *Cyanobacteria*. Посебно су уочљиви дебели слузни омотачи ових организама који представљају адаптацију на екстремне услове живота, а који чине одличну подлогу за пријем и колонизацију хетеротрофних микроорганизама – бактерија, актиномицета и микрогљива. Закључак је да у састав биофилма улазе маховине, крустозни и фолиозни лишајеви, зелене алге, цијанобактерије, филаментозне микромицете, актиномицете, бактерије и квасци.

Узимање хемијских и миколошких узорака у Перућцу

Узорци за биолошку анализу узети су са два надгробна обележја – стећка на потесу Гајеви на археолошком налазишту Мраморје у Растишту. Констатовано је да је површина већим делом била покривена маховинама и фолиозном лихенизованом гљивом *Colema* sp. Деструктивни утицај лихенизованих гљива на површински слој каменог супстрата стећка огледа се у физичкој и хемијској детериорацији. Физички (механички) утицај се огледа у пенетрацији хифа гљиве (микобионта у асоцијацији лихенизоване гљиве) дубоко у камени супстрат. Веома продорне, растуће хифе прожимају порозни камени супстрат кроз просторе између зрнастих честица супстрата, формирајући микропоре и канале. У узорцима доминирају крустозни лишајеви који имају и највећу моћ пенетрације. Продирање хифа резултује интензивном дисагрегацијом у површинском слоју лихенизоване гљиве и каменог супстрата. Минерали који се ослобађају из супстрата бивају задржани талусом лихенизованих гљива. На тај начин повећава се број фисура и смањује структурна стабилност каменог супстрата. У узорцима биофилма констатован је дебели слој цијанобактерија везаних слузавим матриксом. Миколошком анализом утврђен је велики број гљива које имају способност деградације камена.

Миколошку анализу је урадила др Милица Љаљевић Грбић, миколог, у сарадњи с др Марком Сабовљевићем, бриологом, и др Горданом Субаков Симић, алгологом, са Биолошког факултета Универзитета у Београду.

3.4. Конзервација

Само на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу поред рашчишћавања је изведен и конзерваторски поступак на свим споменицима на основу „Пројекта конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Перућцу, општина Бајина Башта“ (у РЗЗСК бр. 170/43 од 20.12.2010) под руководством Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд, као установе заштите која је надлежна за културна добра од изузетног значаја за Републику Србију и културна добра на Листи светске баштине у Републици Србији.

У сарадњи с Привредним друштвом Дринско-лимске хидроелектране д.о.о. из Бајине Баште, специјализованом механизацијом (виљушкар) поједини споменици су исправљени и враћани у положај најближи првобитном. Такође, споменици који су готово целом својом запремином били утонули у тло подигнути су уз помоћ механизације а место је попуњено земљом и шљунком.

Осам споменика је исправљено из потпуно нагнутог положаја до вертикалног и хоризонталног положаја који је најближи првобитном. Четири споменика су целим својим волуменом били утонули у дно и прекривени земљом, тако да су откопани, издигнути, испражњен простор је попуњен комбинацијом земље и водопропустивог шљунка и потом је споменик постављен на исто место. Осам споменика је премештено с места где су се до тада налазили на друго место. Ови споменици су у јесен 2010. године измештени са првобитног места због извођења археолошких ископавања. Након годину дана простор где су се налазиле сонде и који је одмах по завршетку ископавања атрпан био је и даље нестабилан и порозан за враћање споменика на првобитно место. У том смислу два споменика су померена северно за 11 m уз постојећу групацију споменика, а четири споменика померена су јужно за 6 m у приближно истом распореду у коме су се првобитно налазили. Један споменик је откривен уз групацију споменика 1–4, у потпуности је био затрпан земљом и није се ни једним делом уочавао на тлу. Измештен је 25 m источно, на потпуно ново место уз групацију споменика где су измештени и под бројем 32 и 36. Споменик 84 само се горњом површином видео у нивоу земље. Приликом откопавања уочено је да је далеко већих димензија, а због изузетно угроженог места где се налазио измештен је 13 m јужно на ново место уз групацију споменика 85–88.

Шумар Националног парка „Тара“ посекао је самониклу, некултивисану вегетацију која је затварала поглед на надгробна обележја. Са Панчићевих оморика, које су засађене седамдесетих година прошлог века, уклонио је суве гране. Уклањање самониклог дрвећа и минимално хортикултурно уређење обављено је уз одобрење Службе за стамбено-комуналне делатности – Бајина Башта. Постигнута је квалитетна визура са широким погледом на цео простор и бољим сагледавањем садржаја археолошког налазишта.

На сваком споменику најпре је механички уклоњена маховина, очишћена је земља из пукотина и одстрањена вегетација с коренским системом. Овако очишћена површина је третирана неабразивним средствима, која су наносена прскањем или наношењем четком и утрљавањем, а поступак је у зависности од упрљаности понављан више пута. Потом је површина споменика испирана хладном водом под притиском (160 бара). Поступак је понављан више пута зависно од упрљаности.

Радови на уређивању средњовековних гробаља Мраморје у Перућцу и Растишту

На очишћеним површинама споменика обављено је попуњавање пукотина полицем масом, са додатком белог тонера у финалном слоју ради уједначавања са сивобелом површином. На дванаест споменика обављена је реконструкција већих оштећења и недостајућих делова. За овај поступак коришћен је камен истих својстава из напуштеног мајдана у Перућцу.

Након обављених конзерваторских поступака, површине свих споменика су третиране заштитним хидрофобним премазом са силиконском отопином.

На археолошком налазишту Мраморје у Растишту у оквиру „Пројекта конзервације средњовековних камених надгробних обележја – стећака на археолошком налазишту Мраморје у Растишту на потесима Гајеви и Урошевине, општина Бајина Башта“ (у РЗЗСК бр. 51/3 од 02.02.2012) на гробљима на оба потеса посечено је неконтролисано изникло дрвеће и жбуње, а где је било могуће извађени су пањеви и корење између споменика. Вађење пањева рађено је уз помоћ сајле, кашике комбиноване машине на површинама удаљеним од споменика и ручно у непосредној близини споменика. Површина гробља је уређена у ширем кругу око споменика, ради што лакшег будућег одржавања.

Терен око споменика је очишћен, извађена је коровска вегетација, спуштен је ниво око споменика који је настао током времена слагањем лиснатих слојева.

На потесу Урошевине средњовековно гробље се налази на приватној парцели, тако да је у договору с власником, Радојем Урошевићем из Растишта, и Националним парком „Тара“ постављена жичана (зелена) ограда затегнута на багрове стубове. Практично, обележен је простор који би требало да се откупи од власника и уведе у посед Националног парка „Тара“.

На потесу Гајеви шест споменика који су због пробијања сеоског пута преко површине средњовековног гробља били измештени, чак и одбачени далеко од првобитног места, уз помоћ комбиноване машине груписани су у југозападном делу гробља, визуелно изван простора где су споменици остали *in situ*, и постављени у приближном правцу исток–запад.

На сваком споменику најпре је механички уклоњена маховина, очишћена је земља из пукотина и одстрањена вегетација с коренским системом. Овако очишћена површина је третирана неабразивним средствима (Mellerud, калијев сапун) која су наносена прскањем или наношењем четком и утрљавањем, а поступак је у зависности од упрљаности понављан више пута. Површина је додатно чишћена четкама с природним и вештачким влакнима, док су мање површине дорађене шпахтлама и специјализованим ситним алатом.

Потом је површина споменика испирана хладном водом под притиском (160 бара). Поступак је изведен само једанпут због екстремне суше и несташнице воде. Неопходно је обавити ново испирање површине споменика у комбинацији с механичким чишћењем ради добијања потпуно чисте површине.

На површинама споменика нису обављени попуњавање ни реконструкција недостајућих делова. Поступак је изостављен због недостатка средстава за оптимално обављање ових радова. Конзерваторски поступак неопходно је извести у периоду од три године после детаљног снимања оштећења насталих услед атмосферских утицаја у току зиме.

На археолошком налазишту Грчко гробље у селу Хрта у непосредном окружењу оба гробља посечено је неконтролисано изникло дрвеће и жбуње, а где је било могуће извађени су пањеви и корење. Површина гробља је уређена у ширем појасу који окружује средњовековна обележја, ради што лакшег будућег одржавања.

Терен око споменика је очишћен, извађена је коровска вегетација.

На сваком споменику најпре је механички уклоњена маховина, очишћена је земља из пукотина и одстрањена вегетација с коренским системом. Овако очишћена површина је третирана неабразивним средствима (Mellerud, калијев сапун) која су наносена прскањем или наношењем четком и утрљавањем, а поступак је у зависности од упрљаности понављан више пута. Површина је додатно чишћена четкама с природним и вештачким влакнима, док су мање површине дорађене шпахтлама и специјализованим ситним алатом.

Потом је површина споменика испирана хладном водом под притиском (160 бара). Поступак је изведен више пута до постизања задовољавајуће чистоће површине а без уклањања историјске патине.

На површинама споменика нису обављени попуњавање ни реконструкција недостајућих делова. Поступак је изостављен због недостатка средстава за оптимално обављање ових радова. Конзерваторски поступак неопходно је извести у периоду од три године након детаљног снимања оштећења насталих услед атмосферских утицаја у току зиме.

Послове на рашчишћавању, уређењу археолошких налазишта и конзервацији урадила је мр Маја Ђорђевић, археолог, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, са сарадницима.

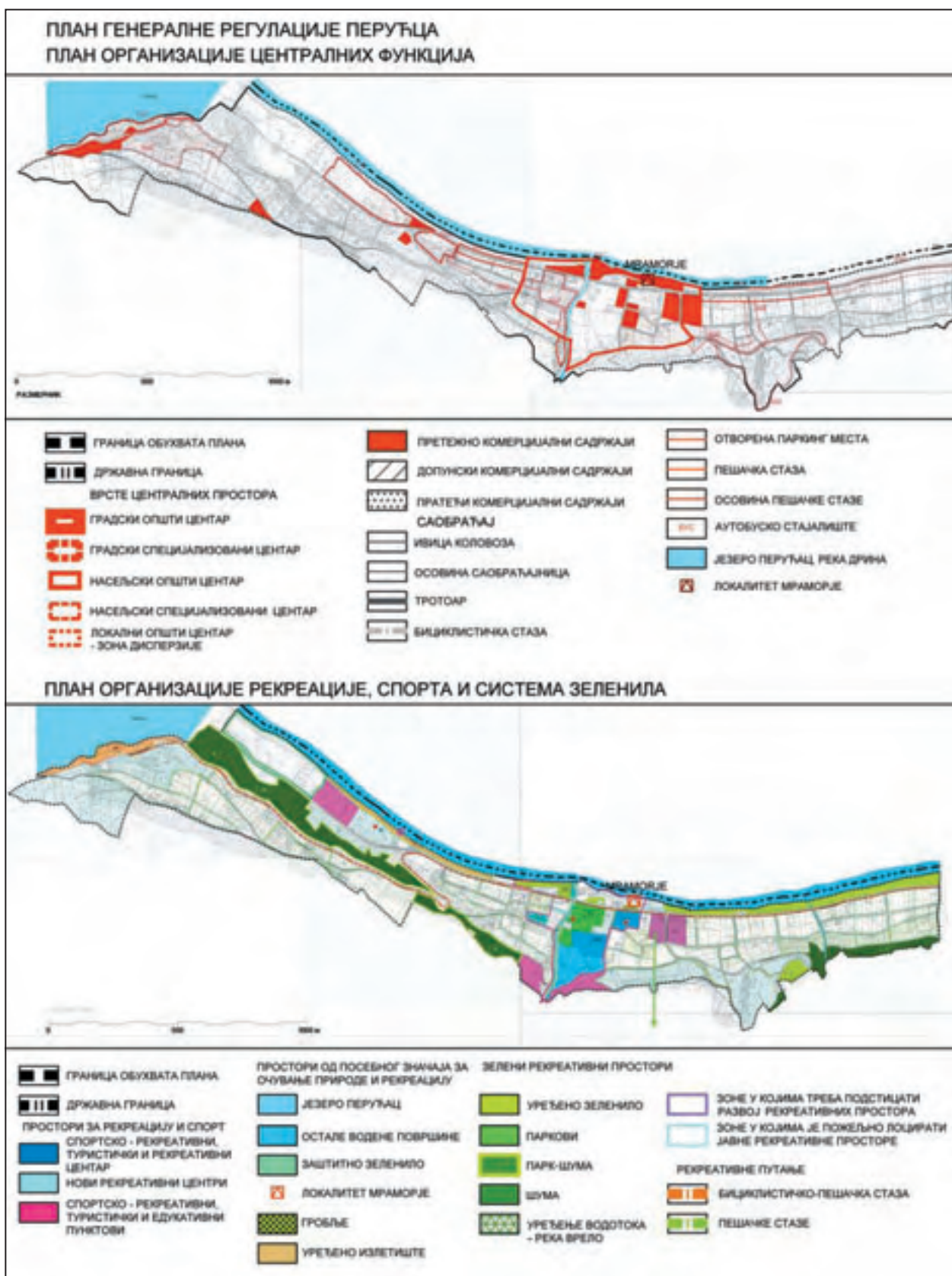
3.5. Уређење и коришћење простора

У оквиру просторних планова различитих намена за територију општина Бајина Башта и Пријепоље утврђене су зоне заштите непокретних културних добара, у овом случају археолошких налазишта средњовековних гробаља с надгробним обележјима – стећцима са различитим режимима заштите и правилима изградње, уређења и коришћења простора, и то:

- зона I степена заштите, то јест зона заштићене/непосредне природне околине непокретног културног добра (археолошког налазишта) која ужива исти статус заштите као добро, са режимом строго контролисане изградње и уређења простора којим је забрањена изградња објеката који нису у функцији заштите и презентације културног добра; предвиђено уређење простора и опремање комуналном инфраструктуром и одговарајућим мобилијаром у складу са захтевима заштите и презентације непокретног културног добра;
- зона II степена заштите чини просторну целину са I зоном заштите у оквиру предеоног лика ближе перцепције (до најближих визуелних препрека у окружењу), коју штити од негативних утицаја окружења и омогућава презентацију непокретног културног добра; има режим ограничене и строго контролисане изградње и уређења простора којим су дозвољени реконструкција и одржавање постојећих, изузетно и изградња нових стамбених и помоћних објеката за пољопривредну производњу сталних становника насеља, и то искључиво на постојећим кућиштима, у складу са условима надлежног завода за заштиту споменика културе и одговарајућим урбанистичким планом; дозвољен саобраћајни приступ и организовање пункта за прихват посетилаца и службених лица, с пратећим садржајима за презентацију непокретног културног добра и уређеним стазама за пешачко кретање посетилаца;
- зона III степена заштите, то јест шира зона заштите, која обухвата простор амбијенталне и/или предеоне целине у којој се непокретно (археолошко налазиште) налази; има режим селективне и контролисане изградње и уређења простора којим је дозвољен развој активности комплементарних заштити непокретног културног добра; изградња приступних и рехабилитација и реконструкција постојећих путева и саобраћајница у насељу, као и уређење различитих врста стаза за кретање посетилаца, излетника и туриста (излетничке, панорамске, планинарске, маунтинбајк и друге стазе); изградња туристичких, спортско-рекреативних, стамбених, пољопривредних и других објеката у функцији развоја културолошког, еколошког, етно и руралног туризма и обнове постојећих насеља на основу одговарајућег урбанистичког плана.

Документа од утицаја на заштиту, очување и туристичку валоризацију номинованих некропола у Републици Србији за територију општине Бајина Башта јесу:

- Просторни план Републике Србије 2010–2014–2021, „Службени гласник РС“, 88/2010;
- Просторни план општине Бајина Башта, „Општински службени гласник Бајина Башта“, 5/1987;
- Генерални урбанистички план долине Дрине са елементима ДУП-а Перућца, „Општински службени гласник Бајина Башта“, 5/1988;
- Генерални урбанистички план града Бајина Башта, „Општински службени гласник Бајина Башта“ 3/1989;
- Регулациони план Бајине Баште, „Општински службени гласник Бајина Башта“, 3/2001;
- План генералне регулације насеља Перућац
- Просторни план подручја посебне намене Националног парка „Тара“, „Службени гласник СРС“ 3/1989;

Просторни план Перућца, намена површина у насељу

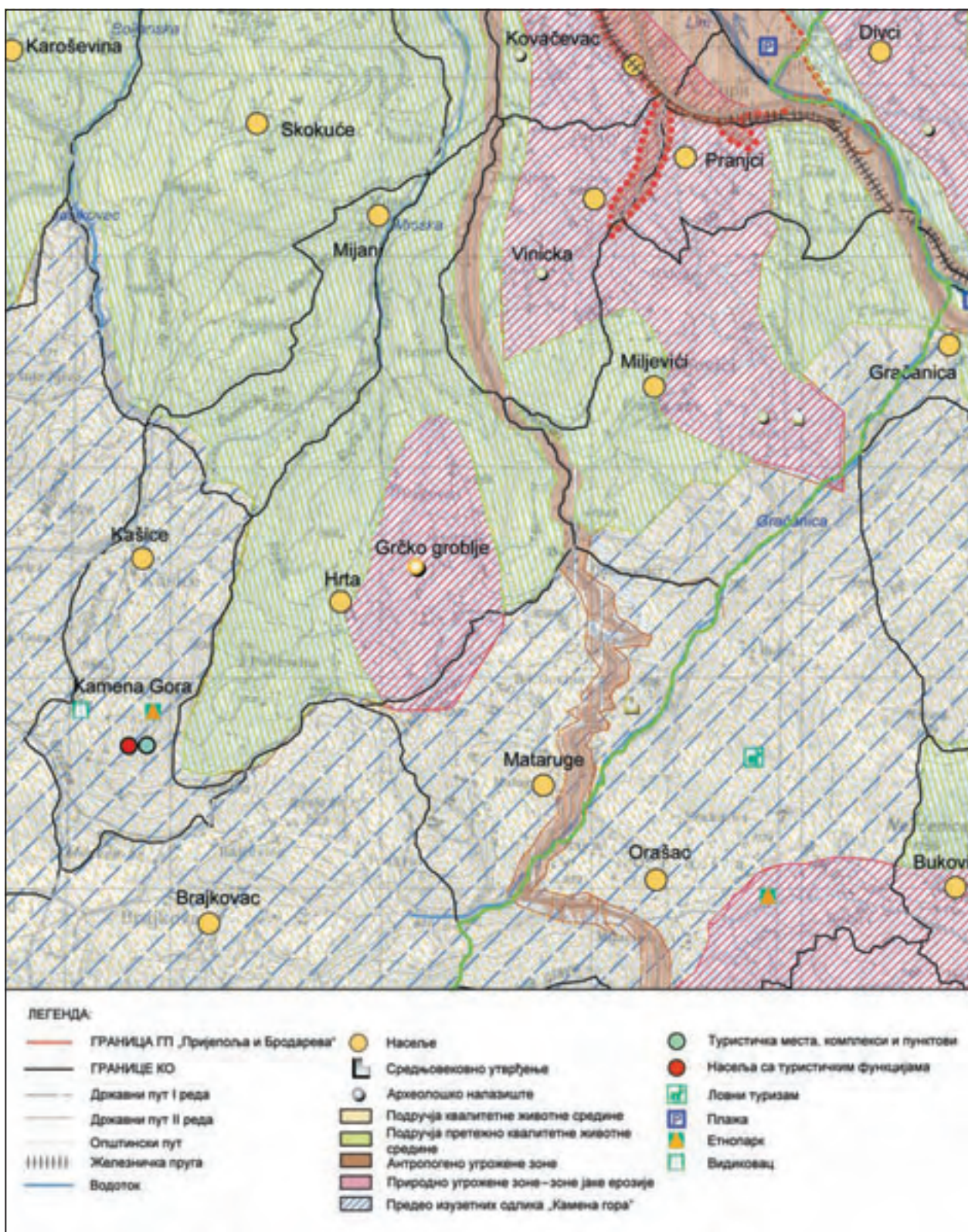
- Просторни план подручја посебне намене Националног парка „Тара“ (у поступку усвајања);
- Регионални просторни план Златиборског и Моравичког округа, „Службени гласник РС“, 1/2013;
- Закон о заштити природе, „Службени гласник РС“, 36/2009.

Просторни план општине Бајина Башта – положај археолошког налазишта Мраморје у Перућу

Просторни план општине Бајина Башта – положај археолошког налазишта Мраморје у Растишту

Просторни план општине Пријепоље – положај археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта

Документа од утицаја на заштиту, очување и туристичку валоризацију номинованих некропола у Републици Србији за територију општине Пријепоље јесу:

- Просторни план Републике Србије 2010–2014–2021, „Службени гласник РС“, 88/2010;
- Генерални план Пријепоља и Бродарева 2025, „Службени гласник општине Пријепоље“, 38/2005;
- Просторни план општине Пријепоље, „Службени гласник општине Пријепоље“, 3/2011;
- Стратегија развоја општине Пријепоље (2010–2014)
- Регионални просторни план Златиборског и Моравичког округа, „Службени гласник РС“, 1/2013;
- Закон о заштити природе, „Службени гласник Републике Србије“, 36/2009.

Наведеним просторним плановима контролишу се и прописују намене површина, ограничење ширења грађевинског рејона и успостављају правила коришћења и грађења. На простору номинованих добара не планира се изградња нити било каква активност која би утицала на измену или угрозила аутентичност и интегритет археолошких налазишта.

Планом су средњовековна гробља на територији Бајине Баште и Пријепоља заштићена као археолошка налазишта (споменици културе) под посебним мерама заштите које укључују контролисано извођење археолошких истраживања и праћење стања добра.

У широј зони заштите непокретног културног добра може да се установи зона IIа степена заштите до видљивог обода предеоног лика даље перцепције, с прелазним режимом заштите у функцији презентације непокретног културног добра, излетничке рекреације и развоја комплементарних активности. Ни у једној од наведених зона није дозвољена површинска експлоатација минералних сировина.

Регионални просторни план Златиборског и Моравичког округа плански је документ који обухвата територију десет општина у оквиру Златиборског округа којима припадају и општине Бајина Башта и Пријепоље.

Регионални просторни план препознаје велики број непокретних културних добара (у која спадају и археолошка налазишта – предмет овог плана управљања) као потенцијал за афирмацију подручја као туристичке дестинације. Потенцијал представља и могућност развоја трансграничне сарадње са Црном Гором и БиХ, с циљем покретања заједничких иницијатива у погледу интегралне заштите културних добара, али и могућност интегрисања културног наслеђа с природном баштином планског подручја (Национални парк „Тара“, Парк природе „Голија“, и „Шарган – Мокра гора“, специјални резерват природе „Увац“ и др.), као и укључивање културног наслеђа у програме и активности локалних туристичких организација.

Основни циљ регионалног просторног плана је заштита, уређење и презентација културног наслеђа као развојног ресурса, на начин који ће допринети афирмацији регионалног и локалног идентитета. Посебни циљеви су:

- успостављање интегративне заштите и система управљања културним наслеђем
- формирање јединствене информационе основе о културном наслеђу ради евидентирања и целовите валоризације непокретних културних добара
- стављање под заштиту евидентираних културних добара (добара у режиму претходне заштите)
- реализација ургентних активности на конзервацији, рестаурацији и ревитализацији највреднијих и најугроженијих непокретних културних добара
- очување, унапређење и заштита предела и амбијената око непокретних културних добара, у оквиру комплексног уређења и презентације ових целина
- утврђивање граница заштићене околине и зоне заштите око категорисаних културних добара како би се, поред одређених забрана, омогућио и развој комплементарних активности (туризам, пољопривреда) и уређења простора у функцији презентације споменичког наслеђа
- истраживање, заштита, ревитализација и презентација археолошких налазишта и локалитета
- интегрисање заштите, презентације и културолошког коришћења непокретних културних добара и развоја туристичке понуде подручја, као генератора економског развоја
- ревитализација и одговарајућа презентација и популаризација културних вредности подручја
- израда одговарајућих урбанистичких планова (са јасно дефинисаним зонама и режимима заштите) за непокретна културна добра од изузетног значаја.

Просторни планови Општине Бајина Башта развој општине сагледавају преко повећања капацитета пољопривреде, прераде дрвета, производног и услужног занатства, енергетике (изградња објеката који првенствено користе обновљиве изворе енергије) и туризма, спорта и рекреације, уз строгу контролу и у оној мери у којој је могуће ангажовање природне и културне баштине као и угоститељско-трговинских капацитета специфичног типа за овај крај уз примену мера заштите животне и природне средине, амбијента и пејзажа, према посебним режимима изградње.

План генералне регулације насеља Перућац планира концепт развоја насеља на усклађеном и интегрисаном развоју туризма, комерцијалних активности – услуга, трговине, угоститељства, потом развоју производње и сродних активности уз подршку развоја саобраћаја и инфраструктурних система и уз рационално и домаћинско коришћење природних ресурса и развој спорта и рекреације. У односу на демографске потенцијале, план се заснива на повећању запослености афирмацијом приватног предузетништва и отварањем нових радних места; побољшању економског статуса становника и повећању националног дохотка и побољшању инфраструктурних система као подршка бржем економском развоју. Еколошка валоризација заснована је на рационалном коришћењу необновљивих и тешко обновљивих природних ресурса; квалитативном побољшању укупне туристичке понуде (смештајни капацитети високе категорије, специфичне спортско-рекреативне активности); очување микроклиматских услова, пејзажну аутохтоност и традиционалне вредности; брз долазак у Перућац и добре комуникације с непосредним и ширем окружењем, уз организоване, циљне дестинације.

За рурална подручја као што су село Растиште на територији Бајине Баште и село Хрта на територији Пријепоља просторни планови предвиђају одрживо управљање које обезбеђује добру еколошку природну структуру тла, добар водни режим, наменску употребу према условима природе и терена, као и санацију лоших деградираних површина у функцији пољопривреде (борба против ерозије и клизишта), као и: заштиту пољопривредног земљишта од нерационалног/непланског заузимања у грађевинске, рекреативне и друге непољопривредне сврхе, изградом одговарајуће пројектне документације којом се свестрано испитују еколошке, предеоне, економске и друштвене последице алтернативних промена намена земљишта на нивоу насеља; ограничење заузимања пољопривредног земљишта за потребе укупног социо-економског развоја (комуналне делатности, производно занатство, постројења за пречишћавање отпадних вода, рекреативне површине и сл.), подршком ефикаснијем коришћењу, уређењу и привођењу неизграђеног грађевинског земљишта планираној намени; обезбеђење могућности за запошљавање локалног становништва у случајевима када је потребно заузимање пољопривредног земљишта у туристичке, рекреативне и друге сврхе које доприносе пунијој економској валоризацији природних и створених потенцијала простора; подршку очувању земљишта погодних за обраду у вишим пределима општине који су захваћени процесима сенилизације пољопривредног становништва; елиминисању утицаја аерозагађења и других штетних агенаса из окружења на плодност пољопривредног земљишта и здравствени квалитет хране спровођењем одговарајућих мера заштите животне средине.

3.6. Презентација и интерпретација

Некрополе са средњовековним надгробним обележјима – стећцима на територији четири државе учеснице у пројекту Заједничке номинације на различитим нивоима су презентовања и интерпретације. У интерпретацији у све четири државе углавном преовладава научни, историјски приказ који је неатрактиван и недоступан различитим циљним групама посетилаца. Обимна и детаљна научна интерпретација је заједнички именитељ некропола не само предложених за Листу светске баштине већ и свих до сада познатих некропола, о чему сведочи веома велики број објављених научних и стручних радова. Међутим, научни ниво практично не прати интерпретација на самим локацијама, што се посебно види у недостатку понуде пропратних садржаја (продавнице сувенира, информативног материјала, публикација, мапа) с могућношћу остваривања додатне потрошње посетилаца.

До почетка пројекта Заједничке номинације средњовековних камених надгробних споменика – стећака за Листу светске баштине, археолошка налазишта Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта била су невидљива за ширу публику која је заинтересована

за културно-историјски садржај. Од 2010. године ово стање је поправљено, а почетак процеса презентације и интерпретације остварен је на више различитих нивоа.

Први ниво била је 2011. године промоција пројекта Заједничке номинације средњовековних камених надгробних споменика – стећака за Листу светске баштине изложбом која је поводом Дана Уједињених нација, 24. октобра, отворена истовремено у главним градовима четири државе учеснице пројекта. Изложбу је подржала канцеларија УНЕСКА у Венецији – Регионални биро за науку и културу у Европи. На иницијативу ЈП Национални парк „Тара“, иста изложба о тридесет предложених некропола са стећцима пренета је у Бајину Башту и отворена марта 2012. у галерији Центра за посетиоце Националног парка, где се налазила до октобра 2013. године.

Други ниво су предавања, радионице и информисање мештана и других заинтересованих грађана на територији општина Бајина Башта и Пријепоље како о пројекту Заједничке номинације тако и о археолошким налазиштима и њиховом значају и вредностима. Ове активности су поткрепљене видео презентацијама и информативним материјалом у виду публикација и флајера.

У оквиру овог нивоа важна је и web презентација, која је посебно побољшана од почетка реализације пројекта Заједничке номинације. Информације о археолошким налазиштима доступне су на web страницама:

- Туристичка организација општине Бајина Башта <http://www.taradrina.com/>
- Туристичка организација општине Пријепоље <http://www.turizamprijepolje.org.rs/>
- ЈП Национални парк „Тара“ <http://www.nptara.rs/>
- Републички завод за заштиту споменика културе – Београд <http://www.heritage.gov.rs/>
- web страницама општина.

Туристичке организације су, у оквиру својих промотивних публикација, уврстиле информације о археолошким налазиштима.

Презентација археолошког налазишта Грчко гробље у селу Хрта на територији општине Пријепоље додатно је изведена у оквиру пројекта HER.CUL – „Валоризација културне баштине средњовековних стећака на западном Балкану“ (<http://www.hercul-project.eu/>) који је започет 2012. године. То је пројекат Европске уније финансиран из програма под називом „Preparatory actions for preserving and restoring cultural heritage in conflict areas in the Western Balkans for the year 2010 – EUROPEAID/131266/C/ACT/MULTI“. Пројекат води Регионална развојна агенција Дубровачко-неретвљанске жупаније ДУНЕА д.о.о., а пројектни партнери су Дубровачко-неретвљанска жупанија, Туристичка заједница западне Херцеговине – БиХ, Свеучилиште у Сарајеву – БиХ, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, Општина Пљевља – Црна Гора, док су придружени партнери Друштво за заштиту културно-повијесних и природних вриједности Јајце, Удружење „Круг 99“ из Сарајева и Министарство културе Републике Хрватске. Циљ пројекта је допринос очувању стећака на подручју четири државе (Босна и Херцеговина, Хрватска, Црна Гора и Србија). Очекивани резултат пројекта је развој заједничке културно-туристичке понуде засноване на размени знања и искустава стручњака и умрежавања институција, као и на стварању конкурентности локалних заједница преко обнове баштине.

Ниво презентације и интерпретације на самим археолошким налазиштима од 2010. године је побољшан и у сталном је процесу увођења нових решења.

У Перућцу, где се налази археолошко налазиште Мраморје, посета је минимална и индивидуална. Посетиоци су углавном туристи (домаћи и страни) на путу за планину Тару и организоване туристичке пунктове на планини. Средњовековно гробље с надгробним обележјима – стећцима налази се поред саобраћајнице на самом улазу у насеље Перућац и у непосредној близини центра насеља, али не постоји јасно обележени паркинг за посетиоце у транзиту иако су паркинзи физички доступни и уређени. На налазишту постоје табла с именом налазишта (сигнализација) и информативна табла с подацима о налазишту на српском и енглеском језику.

Налазиште се помиње у туристичкој понуди Туристичке организације Бајина Башта, али не постоји организована посета. На веб страници туристичке организације постоје опште информације о налазишту. Карактеристично је да Туристичка организација Бајине Баште има веома разноврстан информативни материјал, али помињање Мраморја у Перућцу изузетно је ретко.

У центру насеља налазе се пролазна аутобуска станица и организовани паркинг за већи број туристичких аутобуса. У центру насеља су хотел и ресторан „Врело“ (двадесет соба), као и десетак приватних домаћинстава која имају мање смештајне капацитете. У центру насеља налазе се две мање приватне трговине, кафана и кафе. Јужно од налазишта је основна школа са спортским теренима који се могу користити у рекреативне и туристичке намене. Наведена понуда налази се у организованом али не и добро негованом парку са украсним и ретким растињем, а парк се граничи са западном границом бафер зоне налазишта.

За Перућац је карактеристична туристичка манифестација „Дринска регата“ која се дешава викендима у јулу месецу. Учесници манифестације углавном немају интерес да обиђу археолошко налазиште иако је њихов полазишни пункт удаљен један километар од налазишта.

Саобраћајница води од Бајине Баште (удаљена 12 km) према планини Тари (10–30 km) где је веома развијен индивидуални и организовани туризам.

Средњовековна гробља с надгробним обележјима – стећцима у Растишту налазе се у пределу изузетних природних и амбијенталних карактеристика, али нису позната, тако да је посета случајна и није регистрована. Постоји природна пешачка стаза која није обележена. Не постоје сигнализациона обележја на саобраћајници. Национални парк „Тара“ поставио је по једну двојезичну (српски и енглески) информативну таблу на обе локације средњовековних гробља. Не постоје клупе за одмор, паркинг, санитарни чвор.

Налазиште није уведено у итинерер Туристичке организације Бајина Башта нити постоји информативни материјал. Из Растишта на 10 km асфалтним путем налази се туристичка дестинација Предов крст, са организованом туристичком понудом, уређеним и обележеним стазама за пешачење и видиковцем.

У селу Растишту не постоји организовани смештај за посетиоце, али смештајни капацитети постоје у окружењу од 5 до 30 km, с обзиром на то да су на планини Тари веома развијени индивидуални и организовани туризам.

Средњовековна гробља с надгробним обележјима – стећцима у селу Хрта код Пријепоља нису позната. Налазе се у пределу изузетних природних и амбијенталних карактеристика. Посета не постоји, до налазишта с надгробним обележјима – стећцима долазе само особе које знају за овакав облик културног наслеђа.

Не постоји сигнализационо обележје на саобраћајници Пријепоље–Подгорица, али кад се скрене са ове магистралне саобраћајнице на локални пут, на седмом километру постоји сигнализациона табла за село и археолошко налазиште које се од ове табле налази удаљено 1,5 km макадамским путем. Таблу су на сопствену иницијативу поставили мештани села Хрта. Не постоји информативна табла на самој локацији. Не постоје клупе за одмор, паркинг, санитарни чвор. У засеоку постоји продавница.

Налазиште није уведено у итинерер Туристичке организације Пријепоље, о њему постоји информација на веб страници туристичке организације, али не и информативни материјал. Из Хрта на 10 km асфалтним и макадамским путем налази се туристичка дестинација Камена гора, природни предео с видиковцем.

У селу Хрта не постоји организовани смештај за посетиоце, а смештајни капацитети налазе се у Пријепољу (хотел, приватни смештај). Предуслови за сеоски туризам нису остварени нити се развијају.

3.7. Извори финансирања

Природне и културне вредности предложених добара у Републици Србији заштићене су и презентоване програмима и плановима у складу са утврђеном законском регулативом која је прописана у Закону о културним добрима. Средства за остваривање заштите и коришћења културних добара обезбеђују се у буџету Републике Србије у складу са законом.

Министарство културе и информисања Републике Србије годишње финансира велики број програма и радова у области заштите непокретног културног наслеђа као што су археолошка истраживања, радови на конзервацији и реконструкцији непокретних културних добара, радови на презентацији, издавање публикација, изложбе и слично.

Редовном делатношћу установе заштите Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд остварују се програми заштите и презентације номинованих добара. У периоду 2011–2013. године два предложена номинована добра на територији општине Бајина Башта рашчишћена су и конзервисана а на једном номинованом добру урађена је реконструкција. Сви радови обављени су средствима из буџета Републике Србије у износу од 2.500.000 динара (23.000 €), док су за физичко учешће у делу послова средства и рад обезбедиле установе из локалне заједнице.

За археолошко налазиште на територији општине Пријепоље средства за рашчишћавање, израду документације и промоцију обезбеђена су на основу ИПА пројекта HER.CUL из фонда Европског савета за културу („Preparatory actions for preserving and restoring cultural heritage in conflict areas in the Western Balkans for the year 2010 – EUROPEAID/131266/C/ACT/MULTI“) у износу од 15.000 €.

Будућа динамика финансирања презентације и промоције предложених археолошких налазишта усклађиваће се с програмима управљача на територији општина Бајина Башта и Пријепоље, уз активност за обезбеђење нових донатора и спонзора, новим пројектима прекограничне сарадње са државама учесницама Заједничке номинације средњовековних гробаља са стећцима, док ће се за радове на конзервацији и заштити, као и истраживању предложених добара средства обезбеђивати из буџета Републике Србије на основу програма које спроводи Министарство културе и информисања Републике Србије у оквиру редовне делатности установа заштите и културе.

3.8. Туризам

Општине Бајина Башта и Пријепоље поседују велики број природних и културних карактеристика које су саставни део савремене туристичке понуде.

Општина Бајина Башта се налази у западном делу Србије и једним делом, дуж тока реке Дрине и Перућачког језера граничи се са Босном и Херцеговином. Гранични прелаз организован је на периферији града. Припада Златиборском округу и заузима површину од 672 km². Главне саобраћајне везе за Бајину Башту су магистрални путеви преко Ваљева, Шапца и Лознице (дринска магистрала) и Ужица. Привреду Бајине Баште карактеришу производња струје захваљујући вештачкој акумулацији и Хидроелектрани „Бајина Башта“, потом производња дрвне грађе и туризам. Општина Бајина Башта спада у слабије развијене општине с великом стопом незапослености.

Општина Пријепоље се налази у југозападном делу Србије на тремеђи Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Припада Златиборском округу и заузима површину од 827 km². Постоје гранични прелази на путу за Пљевља (исток) и за Подгорицу (југ). Главна саобраћајна веза за Пријепоље је магистрални пут М21 и М8 преко Златибора и Нове Вароши, као и железничка пруга Београд–Бар. Пријепоље спада у слабије развијене општине, без посебних привредних карактеристика и с великом стопом незапослености, али с великим туристичким потенцијалом.

3.8.1. Природне карактеристике

Општина Бајина Башта

Главне природне вредности општине Бајина Башта јесу планина Тара и река Дрина. Јавно предузеће Национални парк „Тара“ управља свим природним и културним вредностима на овој планини и један је од пет националних паркова у Србији.

Природа планине Таре богата је различитим геоморфолошким целинама, специфичним облицима рељефа и другим природним лепотама по чему се убраја у најлепше планине Србије. Тара и суседна Звијезда чине јединствену планинску целину коју међусобно деле кањонске долине речица Дервенте и Белог Рзава. Ове планине чине источни огранци Динарског система са сличном структуром и правцем пружања (северозапад–југоисток), којима је Дрина усекла дубоку и живописну кањонску долину. Укупна површина планине Таре је 183 km², а просечна висина је 1.200 m. Подручје Националног парка „Тара“ заузима простор од 22.000 ha.

Од геоморфолошких облика најпознатије пећине су Перућачка и Топла пећ. Топла пећ са занимљивим пећинским накитом налази се на планини Звијезди, а заштићена је и као споменик природе. Национални парк „Тара“ одликује се мноштвом карстних облика, међу којима су

најатрактивнији кањони и клисуре. Најимпресивнији је кањон реке Дрине, један од највећих и најлепших кањона Европе.

Од извора и врела на Тари најиздашније је крашко врело Перућац. Налази се на надморској висини од 265 m, просечна јачина је 300 l/s, а температура воде се креће између 4 и 10°C. Од воде врела настаје река Врело дуга 365 m, позната као „Река година“, уједно и најкраћа река у Србији, која се узбудљивим водопадом висине 10 m улива у Дрину. Ова река и водопад чине западну границу бафер зоне заштите средњовековног гробља Мраморје у Перућцу и саставни део туристичке понуде насеља Перућац.

Термално врело Лађевац избија на десној страни реке Раче на надморској висини од 498 m. Температура воде овог врела је 17°C. Сифонског је карактера и избија из низа вертикалних пукотина у клобуцима и разлива се преко бигрених наслага. Врело Лађевац налази се у широј околини средњовековног манастира Рача.

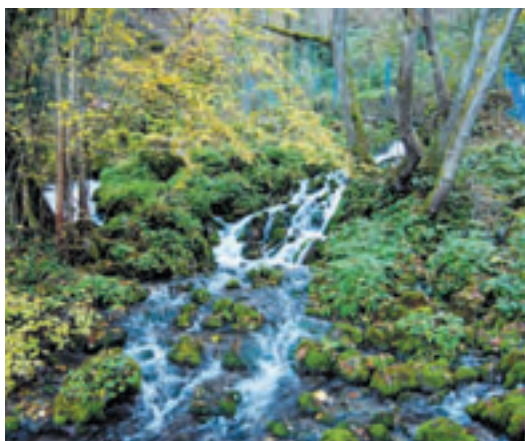
Река Дрина опасује Тару са северозападне и северне стране и представља највећу контактну реку општине Бајина Башта у дужини од 60 km. Боја воде је зелена, спада у II класу бонитета и сврстава се у најчистије водене токове Србије. Дивља снага Дрине данас је укроћена бранама и језерима, чиме је отворена могућност производње електричне енергије, пловидбе као и неке нове туристичке вредности. Од многобројних спортско-рекреативних активности које се могу упражњавати на Дрини издвајају се риболов и сплаварење. Символ живог света ове реке су рибе младица и липљан.

Река Рача настаје на Калуђерским барама. Једним делом има карактер понорнице. При уласку у клисуру Рача тече преко низа водопада, познатих као „Скакавци“, од којих је највећи висок 10 m, а после њих следи понор и део сувог речног корита. Дужина реке Раче је 14,2 km.

Река Дервента настаје од четири потока, Алушког, Кремића, Јокића и Ровињског, који се састају код засеока Седаљка. Тече дужином од 2,5 km до ушћа у језеро Перућац. Површина сливног подручја износи 32 km². Долина Дервенте је кањонског типа, у њој се налази резерват природе „Клисура Дервенте“ и представља станиште ендемичне врсте дервентског различка. Засеок и туристички пункт Седаљка налази се 800 m источно од средњовековног гробља Мраморје у селу Растишту.

Перућац на десној обали Дрине

Извор реке Врело у Перућцу

Поглед с Бањске стене на Перућачко језеро

На подручју планине Таре налазе се и акумулације чија је основна намена производња електричне енергије: језера Перућац, Заовине, Крушчица, Спајићи и Осоје. Изградња ХЕ „Бајина Башта“ завршена је 1962. године. Преграђивањем Дрине у Перућцу браном дужине 461 m и висине 93 m формирано је Перућачко језеро дуго преко 50 km, широко 50–500 m и дубоко 85 m. У језерском басену акумулирано је 340.000.000 m³ воде. Просечни годишњи протицај на месту бране је 340 l/s. Средња температура воде језера је 18°C, а максимална 22°C, што омогућава купалишну сезону током јула и августа.

На ширем подручју планине Таре расте преко 1.100 биљних врста, што представља готово трећину укупне флоре Србије. Најмаркантније обележје биљног света Таре јесте јединствена врста, „царица свих ендемита“, Панчићева оморица (*Picea omorica*). Међутим, поред оморице Јосиф Панчић је на планини Тари и у њеној непосредној близини открио још неколико нових врста за науку. Велика разноврсност, постојање ретких, реликтних и ендемичних врста сврставају Тару у флористички изузетна подручја не само у Србији већ у Европи и у свету.

Природну вредност по којој је Тара препознатљива у целом свету представљају лишћарско-четинарске шуме у којима је један од основних градитеља оморица. Шуме оморице налазе се обично на тешко приступачним и стрмим кречњачким и серпентинским камењарима. Посебно је занимљива јединствена реликтна шумска заједница Панчићеве оморице на тресави „Црвени поток“ на Митровцу.

Неколико група сисара насељава подручје парка. У подрињској Србији која укључује подручје Таре до сада је забележена скоро половина свих врста сисара Србије (53 врсте). Најзанимљивија и најатрактивнија група кичмењака су звери. Национални парк је најзначајније станиште мрког медведа у Србији (*Ursus arctos*), најкрупнијег сисара Балкана. Друге врсте звери које живе у парку су: вук (*Canis lupus*), дивља мачка (*Felis silvestris*), куне златица (*Martes martes*) и белица (*Martes foina*) и др. Поред водених површина у парку се може наћи и видра (*Lutra lutra*). Од других представника животињског царства Таре треба поменути срну (*Capreolus capreolus*), дивљу свињу (*Sus scrofa*) и дивокозу (*Rupicapra rupicapra*), која представља један од симбола Националног парка „Тара“.

Вредност парка су и ретке и угрожене врсте птица грабљивица попут сурога орла (*Aquila chrysaetos*), сивог сокола (*Falco peregrinus*), орла змијара (*Circus gallicus*) и јастреба (*Accipiter gentilis*). Понекад се на Тари може видети и белоглави суп који ту долази у потрази за храном из оближњих колонија. Ноћне грабљивице заступљене су са више врста, а међу њима се налази и највећа европска сова, велика ушара (*Bubo bubo*) и ретка врста у Србији, уралска сова (*Strix uralensis*). Разнолика водена станишта насељава 19 врста риба. Најпознатије су пастрмске врсте риба, пре свега младица (*Hucho hucho*), али и аутохтона популација поточне пастрмке (*Salmo trutta fario*).

Општина Пријепоље

Главна природна вредност општине Пријепоље је река Лим. Пријепоље пресеца долина реке Лим правцем југоисток–северозапад, са којом се повезује већи број мањих река. На додиру река Лима и Милешевке, с њихове десне стране, на просторима речних тераса и алувијалних равни развило се старо Пријепоље.

Рељеф Полимља представља битан фактор економског развоја. Према економском значају издвајају се две веће морфолошке целине: композитна долина Лима и брдско-планинско залеђе. Долина Лима представља најзначајнију геоморфолошку целину регије. Целом њеном дужином изграђене су саобраћајнице које повезују главне регионалне целине Полимља и тиме омогућавају равномернији привредни развој. Полимске котлине су погодне за гајење ратарских култура, воћа и поврћа. Наглашена вертикална и хоризонтална рашчлањеност рељефа Полимља представља ограничавајући фактор интензивније пољопривредне производње, изградње инфраструктурних система и просторног ширења насеља.

Флористички састав шума у Полимљу такође зависи од морфологије терена (надморске висине и експозиције). Храстове шуме развијене су до 1.000 m надморске висине, а изнад су састојине четинара и букових шума. У Полимљу по хидропотенцијалу најзначајнији су Лим и Увац али и њихове притоке. На то су највише утицали плувиометријски режим река, морфологија и геолошка грађа терена кроз који протичу.

Лим је највећа река пријепољског краја те су сви мањи водени токови управљени према њему. Он има одлике композитне долине јер се у њој између Бијелопољске и Прибојске котлине наизменично смењују клисуре с речним проширењима – котлинама. Са леве стране у Лим се уливају Гостунска, Слатинска, Комаранска река, Грачаница, Миоска, Ратајска, Сељашница и Љупча, а с десне Гробничка, Страњанска, Дубочица, Крушевица, Рибњак, Зебуђа, Милешевка и Бистрица. Морфологија терена (пад речног корита) у сливу Лима условила је изградњу више брана и вештачких језера у циљу производње електричне енергије.

Посебне атракције природе су слапови реке Сопотнице и Камена гора, а то су уједно и истакнути туристички пунктови. Сопотница је село на обронцима планине Јадовник на надморској висини од 800 до 1.000 m где се налазе велики број врела и водопад који представља прави драгуљ природе. На изворишном делу речица Сопотница прави мноштво водопада који се уливају у три већа и који формирају спектакуларни водопад висине преко 20 m. У непосредној близини водопада сачувани су објекти традиционалне изградње, воденица и ваљарице, које целом амбијенту природе доприносе и етнолошко-културним садржајем.

Камена гора (1.200 до 1.500 m надморске висине) заталасана је планинском висораван с бројним бистрим изворским водама, испуњена смрчевим и брезовим шумама, ливадама и пропланцима. Захваљујући специфичној геолошкој подлози, клими, многобројним објектима етнонаслеђа и као простор несвакидашње лепоте проглашена је за предео изузетних одлика. Симбол Камене горе је вишевековно дрво бора, за који се сматра да је свето дрво.

Слапови Сопотнице

Стари бор на Каменој гори

3.8.2. Културно-историјска добра

Општина Бајина Башта

Културна добра из периода антике на територији Бајине Баште ретка су. Издајају се остаци грађевине из касноантичког периода у насељу Вишесава и остаци мањег утврђења на локалитету Градина код Калуђерских бара, неправилне основе са остацима рановизантијске цркве из 6–7. века.

Главне културне карактеристике Бајине Баште су из периода средњег века – манастир Рача и два археолошка налазишта гробља Мраморје у Перућцу и Мраморје у Растишту. Сва три добра налазе се у границама Националног парка „Тара“.

Манастир Рача представља најзначајнију културно-историјску вредност за Бајину Башту. Храм Вазнесења Христовог смештен је у селу Рача 6 km западно од Бајине Баште, на обронцима Таре, на месту где река Рача излази из свог живописног кањона. По предању, манастир је у другој половини 13. века подигао краљ Драгутин (1276–1282). У току своје историје манастир је два пута рушен до темеља, а његов данашњи изглед потиче из 1835. године. Захваљујући свом скривеном положају, манастир је опстао и значајно доприносио у тешким временима за српски народ. У манастиру се по паду српске средњовековне државе образовао центар писмености и преписивачке књижевности познат као „Рачанска преписивачка школа“. После Велике сеобе Срба 1690. године калуђери Рачани у Сент Андреји постављају темељ српске азбуке и књижевности у новом веку. За време Другог светског рата у манастиру је чувано „Мирослављево јеванђеље“, најстарија српска књига, писано у 12. веку. Унутрашњост манастира украшена је иконама и фрескама, а манастирски иконостас са две иконе Исуса и Богородице, дело Георгија Бакаловића из 1840. године, сматра се једним од најлепших у Србији.

У околини манастира налазе се локалитети Скит св. Ђорђа и Орашац. Локалитет Скит св. Ђорђа налази се у близини врела Лађевац. Према турским катастарским пописима из 1528–1530. године, овде се у 16. веку налазио манастир Ланиште. Археолошким ископавањима откривене су грађевине

које су могле да буду двор или манастирски конак. Орашац се налази 500 m источно од манастира и на овом локалитету откривена је касноантичка базилика.

На целој територији Бајине Баште евидентирано је око тридесет средњовековних гробаља с надгробним обележјима – стећцима. Нека од њих су: у селу Бачевцу локалитети Рогљашица (Римско гробље) и Арнаутовача; у Бесеровини Селешница и Босиљковац; у Варди локалитет Раповина; у Вишесави Багрењар (Џинов гроб); Гвоздцу; у Годечеву, засеок Зарожје, локалитет Матско гробље; у Горњој Црвици локалитет На ливадама; у Добротину Под мраморјем (Ваган); у Доњој Дервенти (Гаочићи), заселак Кривача Мраморје (Ридови); у Дубу; у Заовинама Лазића гробље (Биљег); у Злодолу локалитет Дуб (Богумилско гробље или Читлук); у Лугу Црквина; у Овчињи Римљанско гробље; у Оклетцу Припав (Бела река); у Перућцу поред археолошког налазишта Мраморје и локалитети Росуље и Симићи; у Растишту, поред археолошког налазишта Мраморје на потесима Гајеви и Урошевине и локалитет Борје (Присоја) у засеоку Алуге; у Рогачици; у Својдругу, засеок Ковачевићи, локалитет Растиње (Растило, Мраморје, Мраморови) и у Солотуши локалитет Антонијевића ливаде.

Средњовековни утврђени дворца „Солотник – Кулина“ налази се на стени поред села Солотуша. Подигнут је средином 15. века и веома брзо је разорен у нападу османских освајача. Зидови на неким деловима дворца високи су преко 4 m.

Из периода 18. и 19. века карактеристичне су две дрвене цркве. Прва је у селу Заовине, а друга, која је утврђена за културно добро, налази се у селу Дуб.

Меморијални споменик „Борово брдо“, назван по истоименом локалитету у Рачанској Шљивовици, удаљен је око 4 km од центра Калуђерских бара. На овом месту формирана је Прва партизанска рачанска чета 3. августа 1941. године. Бројала је деветнаест људи. Први командир ове јединице био је Душан Јерковић, легендарни командант Радничког батаљона.

Општина Пријепоље

Општина Пријепоље је богата културним наслеђем које и чини главну карактеристику овог града. У Пријепољу се могу наћи бројни трагови људског постојања још од најстаријих времена.

Област Полимља изузетно је значајна у периоду Римског царства а потом у средњем веку. Постоји евиденција о бројним насељима античког периода од којих су најзначајнија она у Коловрату и Комнима. У Коловрату се налазе остаци некрополе из римског периода (3–4. век). Некропола се налази на ушћу реке Сељашнице у Лим. Приликом археолошких ископавања откривено је преко две стотине гробова различитих облика и конструкција с обиљем приложених предмета уз покојнике. Некропола је припадала већем римском насељу у статусу муниципијума, које је формирано крајем 2. и почетком 3. века уз рудник олова и сребра (Чадине).

На значај Полимља у средњем веку указују историјски извори, али и бројни утврђени градови повезани добро организованим комуникацијама. У раном средњем веку ова област је била у саставу најстарије српске државе, коју помиње Константин VII Порфирогенит. У време Немањића оснивани су манастири и подигнуте су и обновљене бројне цркве, као манастир Милешева, црква Св. апостола Петра и Павла код Бијелог Поља, манастир Давидовица код Бродарева, црква Св. Богородице у Бистрици, Св. Никола у Бањи код Прибоја. Такође, успостављено је епископско седиште у Дабру и Будимљи.

Вековно преплитање хришћанске и исламске културе допринело је да се на обалама река Милешевке и Лима налазе бројне цркве, манастири и џамије.

Град на Лиму и Милешевки израстао је у крилу манастира Милешеве, славне задужбине краља Владислава, другог сина краља Стефана Првовенчаног и унука Стефана Немање. Зидео ју је 1218–1219. године у питомој долини, пет километара узводно од ушћа Милешевке и Лима. Живописана је у трећој деценији 13. века, пре него што је ктитор стекао краљевску круну (1234). Милешева је била друга по рангу, међу свим српским манастирима, одмах после Студенице. У њој је 1377. године крунисан за краља Босне и Србије Стефан Твртко Котроманић, док је 1466. Стефан Вукчић Косача узео титулу „херцага Св. Саве“. Велику популарност у народу манастир је стекао 1236, када је овамо пренето тело светог Саве из Трнова. У 15. веку Милешева је била седиште дабробосанских епископа. Турци су више пута Милешеву харали и спаљивали, али се релативно брзо опорављала

захваљујући свом угледу, али и помоћи народа, румунских, влашких и молдавских кнежева, руских царева и великодостојника. Поред осталог, у Милешеву је у 16. веку радила штампарија, набављена у Венецији, непун век након Гутенбергове. У великом пожару 1782. изгореле су манастирске ћелије и све иконе које су у манастиру чуване. Милешева је имала две велике обнове: прву, за време патријарха Макарија Соколовића, и другу 1863, када је црква добила данашњи изглед. Милешева је маузолеј св. Саве, галерија средњовековног српског сликарства и колевка штампарства. Највеће благо Милешеве представљају фреске, које се оцењују као врх византијског сликарства 13. века. Поред Белог анђела у Милешеву се налази приказ аутентичног лика св. Саве.

Фреска Белог анђела у цркви Вазнесења Христовог у манастиру Милешева заштитни је знак Пријепоља и Србије. Бели анђео је најсјајнија фреска у величанственој галерији средњовековног фреско-сликарства, смештеној под куполама маузолеја св. Саве, манастира Милешеве.

Црква посвећена св. Арханђелу Михаилу у манастиру Куманица настала је највероватније у 14. веку и представља изузетно поштовано култно светилиште. Помиње се у 15, 16, и 17, веку када је била један од кулtnих и духовних центара у Средњем Полимљу. Запустела је највероватније у 18. веку, када су из ње однете мошти Григорија Куманичког. У историји је такође познато да се у самој цркви чувао знаменити рукопис „Куманичко четворојеванђеље“. Куманица је један од ретких средњовековних манастира коме поштовање вековима указују и припадници других вероисповести, пре свих муслимани, који га, као и православни Срби, везују за моћи излечења и исцељења која су се током његове дуге историје овде дешавала.

Црква посвећена Богојављењу у манастиру Давидовица подигнута је 1281. године. Задужбина монаха Давида, Вукановог сина а Немањиног унука, један је од ретких споменика наше прошлости за чије градитеље знамо, а документ о градњи цркве једини је податак те врсте који је остао сачуван до наших дана. То је Уговор монаха Давида (отуда име Давидовица) са зидарима *Desinom de Risa* и његовим сином Блажом, склопљен у Дубровнику 30. августа 1281. Приликом археолошких ископавања 1958. године утврђено је да се под темељима цркве налазе темељи старије грађевине, највероватније римске базилике из 6. века. У цркви је пронађена гробна плоча која се на изванредан начин везује за кнеза Вратка, оца кнегиње Милице. Отуда и легенда о Давидовици као гробној цркви браће Југовића.

Манастир Мили налази се на тешко приступачном месту, 20 km од Пријепоља, и посвећен је св. Тројици. Године 1413. помиње се као караванска станица, 1688. пљачкали су га и пустошили Турци, у 18. веку је порушен.

Бројни градови чији се остаци и данас могу видети у Полимљу сведоче о великом броју становника који су насељавали ову област. Мада остатака сеоских насеља готово да нема или нису довољно истражени, чињеница да је било више од десет утврђених градова на једној релативно уској клисуром реке Лим омеђеној области говори о веома живој и богатој активности у средњем веку.

На излазу из кањона Милешевке, с леве стране, у подножју села Хисарцик, налазе се остаци зидова некадашњег средњовековног града Милешевца. У раном средњем веку био је у саставу српске државе. После 1373. године, када су поседи Николе Алтомановића подељени између кнеза Лазара и босанског бана Твртка, Милешевац је дошао у састав босанске државе и заједно с манастиром Милешева ушао у састав посела Сандаља Хранића. Град је имао функцију да заштити манастир Милешеву, а истовремено био заштита и чувар трговцима и караванима који су, из Приморја, на путу за српске тргове, Македонију, Бугарску и Турску овуда пролазили. Захваљујући повољном географском положају, након пада под турску власт 1465. године постаје турска војна база. С леве стране Милешеве, изнад града Милешевца, налази се Савина пећина, у којој се налази извор. Пред пећином је у камену остала Савина столица. У народу се верује да та вода има нека исцелитељска својства.

Девет километара северозападно од Пријепоља, на левој обали Лима, налази се средњовековни град Ковин, у литератури познат као Јеринин град.

Поред средњовековног гробља у селу Хрта, на територији општине Пријепоље постоје подаци о још двадесетак локација са стећцима као надгробним обележјима. То су у Бродареву локалитет Гробље и манастир Давидовац; у Бучју Црквисте и Сватовско гробље; у Великој Жупи, у засеку

Ковачевац локалитет Света гора (Грчко или Сватовско гробље); у Водицама Грчко гробље; у Горњим Матаругама Ровине; у Гостуну; у Думљанима локалитети Мраморови (Јошје) и Црквине; у Дучеву Грчко гробље; у Избичњу; у Кучину Грчко гробље; у селу Милешево у порти манастира; у Орашцу Грчко гробље; у Поблаћу локалитет Оцркавље, у Сељашици Савин лакат; у Хисарцику локалитет Бијело поље, у Хрти локалитети Пресегли и Грчко гробље и у Џурову локалитет Грчко гробље. Овоме као географску целину треба додати и двадесетак гробаља из истог периода на територији суседне општине Прибој, што показује да је долина Полимља имала богату и живу комуникацију између великог броја становника у бројним насељима која су била надгледана са добро утврђених градова на неприступачним планинским врховима.

Средњовековне џамије у Пријепољу су Велика Махмут-бегова џамија, Ибрахим-пашина џамија и Синан-пашина џамија.

Велика Махмут-бегова џамија је подигнута у периоду од 1895. до 1900. године, на темељима некадашње, доста мање џамије с дрвеном мунаром, коју је саградила Мева кадуна за свога мужа Махмут-бега и која је по њему и добила назив. Махала около џамије такође се називала Махмут-бег махалеси. Тако мала џамија није могла да задовољи потребе верника па су одлучили да на том месту саграде нову – већу џамију. У харему џамије налази се шадрван са шест чесама, који је подигнут 1929. године.

Ибрахим-пашину џамију саградио је 1572. године Ибрахим-паша, син Скендер-бега, херцеговачког субаше, касније паше и санџакбега. Џамија је саграђена за потребе обављања верских обреда војне посаде чији је командант био Ибрахим-паша. Посада је чувала мост на Лиму и путни правац из Пријепоља према Таслици – Пљевљима. Саградили су је инжењери који су градили и одржавали мост на Лиму. У близини џамије а поред каменог зида је мезар Ибрахим-паше и његове сестре Кајдафе. На предњем нишану мезара Ибрахим-паше има исписано шехаде и уклесана сабља. Завршава традиционалним пашинским кауком. До пашиног је изузетно раскошан мермерни предњи нишан његове сестре Кајдафе.

Синан-пашина џамија је вероватно настала у првој половини 18. века. Приликом обимне реконструкције софа је затворена. За градњу џамије коришћени су и остаци материјала из римског периода. У доњем делу минарета који је висок 24,7 m јасно се види прилично очувана стела на којој се налази слабо распознатљив цртеж људске фигуре. У дворишту џамије је у потпуности очуван жртвеник врховном римском богу Јупитеру.

Сахат-кула у Пријепољу, која се налази у непосредној близини Синан-пашине џамије у вакуфу, уз манастир Милешеву и капелу католичке цркве, један је од препознатљивих симбола града Пријепоља. Тај монументални споменик исламске културе потиче, према непотврђеним подацима, с краја 16. века. Сахат-кулу у Пријепољу помиње у свом путопису знаменити турски путописац Евлија Челебија.

У џамији у Хисарцику налази се Кур'ан који је стар око четири стотине година. Кур'ан је у рукопису и писан је изузетним стилем. Његов формат је 40 x 30 cm. и тежак је 4,90 kg. На захтев Музеја из Пријепоља Кур'ан је у септембру 2005. године послат Народној библиотеци Србије у Београду на конзервацију јер је био у прилично лошем стању. На почетку Кур'ана стоји натпис на арапском језику који у преводу гласи: „Ово је часни Мусхаф Нуха сина Инајетулаха који је хатиб у џамији Махмудовој, Нухових родитеља и родбине испод тврђаве Милешево, нека му Аллах гријехе опрости, и родитељима његовим и нека им се свима смилује. Нух син Мухамед-агин, послје њега Мухарем хоџа и послје њега власник и имам и хатиб Мула Алија. Написано је 1116 хиџретске године у Рамазан-и-шерифу“.

Период Другог светског рата у Пријепољу је обележен културним добрима Партизанска болница и Меморијални комплекс „Бошко Буха“ у Јабуци.

Рушевине Партизанске болнице у Пријепољу, на левој обали Лима, представљају успомену на тешку борбу која се овде водила 4. децембра 1943. Место је обележено монументалном скулптуром и пратећим обележјима. У заједничкој спомен-костурници сахрањени су пали борци.

Меморијални комплекс у Јабуци посвећен је народном хероју Бошку Бухи, који је у току Другог светског рата погинуо на Јабучкој висоравни. На месту погибије подигнуто је спомен-обележје у виду каменог белега, а у склопу комплекса је и спомен-дом са сталном поставком „Пионири у НОБ-у“.

Музеј у Пријепољу основан је 1990. године са комплексном музејском збирком, у чијем саставу су: Музеј пионира и омладине Југославије на Јабуци, код Пријепоља, Кућа Јусуфагића и Кућа Веселичића. Највећи успех представља реконструкција објекта Музеја по европским стандардима и признање од НИП-а да је пројекат реконструкције проглашен за пројекат од приоритета у култури Србије. Захваљујући реализованим ауторским, националним пројектима које је финансирало Министарство културе Републике Србије, Музеј у Пријепољу је у Португалији 19. маја 2012. године од Европског музејског форума, под покровитељством Савета Европе, у конкуренцији 59 европских музеја добио престижну Специјалну награду за реализоване ауторске пројекте на заштити културног наслеђа и за остварену укупну друштвену улогу на компликованом и оптерећеном мултиетничком простору на коме делује, чиме је успео да успостави сарадњу с националним музејима у региону, отварајући пут сарадњи упркос неповољној политичкој ситуацији која је то отежавала. Награда представља прво овакво признање додељено не само Србији него и ширем региону овог дела Европе. Награда значи велико признање, и то не само Музеју у Пријепољу већ и српској музеологији уопште.

3.8.3. Туристичка понуда

Туризам у Бајиној Башти и на планини Тари првенствено је усмерен на коришћење наведених природних ресурса који повезују остале садржаје. У ту намену припремљена је богата и добро организована туристичка инфраструктура. О туристичкој понуди старају се Установа „Спортско-туристички центар Бајина Башта“ и ЈП Национални парк „Тара“.

Туризам је велика могућност за унапређење и развој насеља Перућац у коме се налази археолошко налазиште Мраморје. Могућности за развој туризма су бројне, међу њима су пре свега недирнута природа, лепота планине, шуме, реке и језера, с препознатљивим карактером и пејзажем богатим контрастима. Такође, река Дрина са својим природним лепотама и богатством рибељег фонда водећи је потенцијал за развој риболовног туризма у Перућцу; река Врело, чиста и најкраћа река у Србији, привлачна је и као туристичка дестинација, али и као риболовно подручје; језеро Перућац, вештачко језеро у комбинацији с природним окружењем главна је атракција за привлачење туриста. Културно-историјске вредности Перућца чине средњовековно гробље с надгробним обележјима – стећцима, Рајковића вила, воденице и објекти народног градитељства.

На Тари постоје бројне стазе за шетњу које су обележене планинарском и туристичком сигнализацијом, а све то прате штампани проспекти и мапе који се могу набавити у добро распоређеним туристичким пунктовима: Контролно-информативном пункту Перућац, Планинарској и ловачкој кући Предов крст, Центру за посетиоце Митровац и Едукативном центру Рачанска Шљивовица. Има двадесетак маркираних шетачких стаза укупне дужине преко 200 km, које се у појединим деоницама спајају са европским пешачким путем E7 који прелази преко Таре у дужини од 63 km. Ове стазе воде до изузетно узбудљивих видиковаца као што су Бањска стена, Биљешка стена, Црњесково, Ослуша и Сјенич.

Посебан туристички доживљај представља природни резерват „Црвени поток“ на Митровцу, шумотресава познатија као „Тепих ливада“.

Бициклистичка рута „Царска Тара“ дуга 42 km повезује Калуђерске баре преко Доброг и Љутог поља, Секулића, Митровца и Растишта са Перућцем. Пројектована је тако да буде доступна бициклистима у врхунској кондицији, али и рекреативцима који више воле лагану и физички незахтевну возњу у друштву породице.

Главна туристичка манифестација у Бајиној Башти је Дринска регата која се одржава у јулу и окупља више хиљада људи. Почетна тачка регате је у Перућцу, код Хидроелектране „Бајина Башта“ (око 1 km западно од археолошког налазишта Мраморје) и завршава се након 27 km у Рогачици. Регата се одржава у знак сећања на сплаваре који су у 19. и у првој половини 20. века на Дрини контролисали транспорт дрвене грађе. Дринска регата садржи велики број пратећих рекреативних и такмичарских активности, а манифестација се завршава концертима у оквиру „The Most Fest“. Такође, постоје и регата за особе са инвалидитетом и студентска регата.

Друге културне и туристичке манифестације на територији Бајине Баште јесу духовне свечаности „Дани Раче крај Дрине“, Фестивал ракије, меда, сувенира и фолклора оријентиранг такмичење „Tara open“ и „Tara marathon“.

Бициклистичка рута „Царска Тара“ код Бајине Баште

Река Дрина је посебно занимљива риболовцима те је риболов један од важнијих елемената у туристичкој понуди. У Бајиној Башти постоји велики број рибњака, а поред неких од њих налазе се и мањи угоститељски објекти где се као специјалитет служи пастрмка.

Рекреативни туризам концентрисан је на Калуђерским Барама где су најбројнији смештајни капацитети, потом у Митровцу на Тари где се поред великог викенд насеља налази и дечје одмаралиште и на Предовом крсту који је посвећен планинарима.

У центру Бајине Баште налази се хотел „Дрина“ категорисан са три звездице, са 79 соба, рестораном и кафеом. У граду је неколико мањих објеката за преноћиште које углавном користе љубитељи риболова. На Калуђерским Барама на планини Тари су два хотела: „Оморика“, три звездице, 156 соба и десет апартмана, с великом понудом различитих услуга, између осталог ту је и базен, с депандансом „Јавор“ (40 соба), и хотел „Бели бор“ са 125 соба, првенствено намењен спортистима и скијашима. На Калуђерским Барама је велико викенд насеље, а у великом броју приватних кућа издајусе собе у току сезоне. На овој локацији активан је и зимски туризам с обзиром на постојеће организоване ски стазе.

У Перућцу се налази депанданс хотела „Тара Green“ под именом „Вила Дрина“ са 11 соба, у чијем саставу је ресторан „Врело“, а изнад Хидроелектране „Бајина Башта“ налази се хотел „Језеро“, две звездице, са 60 соба и 10 буналова. У непосредној близини хотела налази се понтонска плажа. У Перућцу, као и у Митровцу, у појединим приватним кућама издају се собе.

На Митровцу је смештено Дечје одмаралиште капацитета 600 лежаја, „Шумарска кућа“ Националног парка „Тара“ са добром понудом у приватном смештају. У самом центру насеља су Центар за посетице Националног парка „Тара“ и поменути резерват „Црвени поток“.

Предов крст је познат као стециште планинара и ловаца, а смештај је омогућен у Ловачком и Планинарском дом где има укупно 60 лежаја.

Туристичка атракција на 32 km од Бајине Баште је Шарганска осмица на Мокрој гори. Реч је о прузи уског колосека која је на месту Шарган између 1921. и 1925. године посебно конструисана у облику броја 8 да би се савладала 300 m висока шарганска препрека. Воз пролази преко десетак мостова, вијадукта и кроз 22 тунела, а возња популарним возом обогаћена је локацијама са разним садржајима.

Туризам у Пријепољу већим делом је посвећен културно-историјским добрима, а највише туриста у овај град долазе због манастира Милешеве и фреске Белог анђела. По анкети на web презентацији Туристичке организације Пријепоље, асоцијација на Пријепоље управо је манастир Милешева.

Друга велика област туристичке понуде у Пријепољу односи се на екстремне спортове и активности у природи. Пре свега то је планинарство, а најактивнији клуб је Планинарски клуб „Камена гора“ из Пријепоља. По планини се може кретати и бициклом по уређеној бициклистичкој стази Златар–Водена пољана–Косатица–манастир Милешева–центар Пријепоља у дужини од 22 km. На простору Камене горе постоји уређена кружна тура око брда Прибојне у дужини од 9 km. Већ две године заредом, Туристичка организација Пријепоља учествује у организацији великог маратона „Бициклом кроз Србију и Црну Гору“, где се за шест дана прелази траса од Краљева до Пивског језера. Река Лим позната је по томе што се на малом простору налазе значајни туристички потенцијали. У њеном току смењују се клисуре и кањони, високе литице сивог кречњака, водопади, извори и врела, пећине и питоме котлине, станишта биљних и животињских врста. За Лим можемо слободно рећи да је постао носилац развоја рафтинга и сплаварења код нас у Србији као и у Црној Гори. Лим са обилном количином воде, повољном температуром (лети око 20°C) и богатством разноврсне рибе пружа повољне услове за рекреацију, кајакаштво, сплаварење и рафтинг. Од 2000. године, када је укључена у понуду са сплаварењем, река Лим је привукла велики број заљубљеника речних изазова.

Бициклистичка рута на територији општине Пријепоље

Туристичка организација Пријепоља у сарадњи с локалном туристичком агенцијом нуди организоване дводневне програме под слоганом „За твој савршен дан“ у којима се уз обилазак Сопотнице нуди и рафтинг Лимом.

По први пут у Србији 2007. године одржани су Европски куп у рафтингу и регионална лига. Према оценама стручњака, река Лим задовољава све потребне услове за организовање такмичења.

За шетњу по природи у Пријепољу се нуди више локација на којима се могу упознати и друге благодети овог краја. У Каменој гори постоји маркирана стаза од 80 km. Сопотница има маркирану стазу од 100 km која обухвата и кањон Милешевке. Кањон Милешевке је једно од места у Србији где се могу наћи Панчићева оморица и белоглави суп.

Траса пешачког пута Е7 пролази кроз територију општине Пријепоље и представља нову врсту туристичке, рекреативне, спортске и образовне инфраструктуре.

Главне туристичке манифестације у Пријепољу су Лимска регата, Комаранска кошија (трка коња) у Орашцу, смотре фолклорних група Мостови Балкана у Јабуци као и скокови у воду „Меморијал Пајо Потежица“.

Смештајне капацитете у Пријепољу чине коначишта с мањим бројем соба. То су „Конаци Милешева“, две звездице, 20 соба, у насељу Јабука, „Путник Јабука“ (50 соба), коначиште „Грбо“ (28 лежаја), а хотел „Парк“ у Пријепољу је у фази реновирања и нуди смештај само у четири апартмана. На сајту Туристичке организације могу се наћи адресе за смештај у оквиру планинарских домова и приватних кућа (сеоски туризам) у местима где се налазе најзначајнији туристички пунктови (Сопотница, Камена гора).

3.9. SWOT анализа

Снаге	Слабости
• На територији општина налази се велики број средњовековних гробаља са стећцима • На територији општина и суседних општина налази се велики број археолошких налазишта и споменика културе из различитих епоха • Очувана природа и непокретна културна добра као значајан фактор развоја • Становништво је изузетно поносно на локално природно и културно наслеђе • Средњовековна надгробна обележја – стећци су у добром стању • Не постоји притисак због развоја насеља и изградње у окружењу средњовековних гробаља • Средњовековна гробља су решењем утврђена за археолошка налазишта од изузетног значаја за Републику Србију • Активности око одржавања делимично се спроводе • Конзерваторски радови делимично су изведени • Подршка у просторним плановима општина и просторним плановима подручја посебне намене • Издашне и квалитетне природне карактеристике • Подручја са добро очуваном животном средином • Природне погодности тј. еколошки потенцијал подручја са свим условима за производњу еколошки здраве хране • Значајни туристички потенцијали, туристичка традиција и културно наслеђе, постојање различитих облика туризма • Вредне пејзажне карактеристике – планински пејзажи и визуре • Повезаност с важнијим магистралним коридорима • Развијен је манифестациони туризам • Географско-саобраћајни положај на правцу према Јадранском мору (Црној Гори) и БиХ • Релативно развијена мрежа јавних служби (школство и култура) • Регионалне и локалне институције за подршку развоју	• Недовољно развијена свест о средњовековним гробљима са стећцима код локалног становништва • Недовољна и неадекватна информисаност становништва • Непостојање одговарајућег информативног материјала о средњовековним гробљима за посетиоце • Неодговарајућа саобраћајна и туристичка инфраструктура и опремљеност • Насеља су руралног карактера и разбијеног типа што умногоме отежава њихово инфраструктурно опремање • Недовољно развијене руте • Недовољна ангажованост у привлачењу туриста • Неприлагођена интерпретација појединим циљним групама • Спора општинска администрација • Незадовољавајуће стање инфраструктурних система (пре свега недовољно брз информациони развој) • Није извршена експропријација појединих парцела у потпуности • Непостојање координационог управљачког тела • Недовољна укљученост локалне заједнице • Нема квалитетног културно-туристичког производа • Не постоји палета сувенира • Није дефинисан визуелни идентитет • Мали број едукативних програма • Демографско пражњење и погоршана старосна структура становништва, нагло губљење становништва • Загађивање Перућачког језера комуналним отпадом • Застарелост смештајних капацитета • Непостојање смештајних капацитета високог ранга – интернационалног квалитета • Недовољно одржавање локалне путне мреже • Недовољна регионална сарадња (у области инфраструктуре, заштите животне средине, туризма)

Могућности	Претње
• Успостављање управљачког тела • Ефикасније спровођење планске документације • Развој међудржавне сарадње • Креирање атрактивних интерпретација за различите циљне групе • Развој годишњег програма • Побољшање туристичке и саобраћајне инфраструктуре • Повећање приступачности археолошких налазишта • Укључивање локалног становништва у развој туристичких производа • Стварање брэнда локалних производа • Пораст интересовања за боравак у руралним подручјима • Развој сеоског, еко, етно и агротуризма • Отварање пловног пута на језеру Перућац • Развој партнерских пројеката са локалним организацијама цивилног друштва у промовисању средњовековних гробаља • Одрживо коришћење и укључивање у туристичку презентацију заштићеног природног подручја и средњовековних гробаља • Израда интернет портала • Едукација локалног становништва • Развијање и едукација нових локалних кадрова • Повећање броја волонтера • Развој омладинских кампова (тематских) – археологија, етнологија, планинарење, екологија • Пораст интересовања за инвестирање у развој туризма • Веће коришћење међународних фондова • Могућности прекограничне сарадње и партнерства између општина на чијој се територији налазе предложена средњовековна гробља за Листу светске баштине • Раст интересовања за просторе заштићене природе • Раст интересовања за активне одморе	• Политизација културних вредности стећака • Ефекти кризе с последицама на туристичке услуге • Непостојање континуитета у државној културној политици • Недовољно обезбеђивање материјалних средстава за развој културе и промоције културних добара у општинама • Неадекватан однос према природном и културно-историјском наслеђу и њиховом коришћењу за развој туризма • Тенденциозно информисање у циљу оспоравања вредности стећака • Не постоји секторска сарадња на државном нивоу • Недостатак професионализације у систему управљања • Непостојање националне стратегије развоја културе • Недовољна међурегионална, прекогранична и међународна сарадња • Недовољно интересовање домаћих и страних агенција и туроператера • Промена животних стилова у оквиру којих образовање и култура не заузимају значајно место • Недостатак тренинга за коришћење ИПА и других фондова, грантова и програма • Недовољна едукација локалног становништва • Настављање негативних демографских тенденција, посебно на руралном подручју, уз одлив становништва и пораст сиромаштва • Климатски и други природни утицаји • Непостојање искуства у вези с имплементацијом планова управљања • Заостајање у развоју и слабљење конкурентске позиције, пре свега туристичке привреде • Недовољно повезивање и усклађивање развоја туризма, пољопривреде и различитих услуга • Недостатак интензивне промоције заштићених предела и културних добара како на домаћем тако и на иностраном тржишту • Заостајање у инфраструктурном опремању

Снага

Учесници у изради плана управљања своје општине Бајину Башту и Пријепоље препознају као територије са изузетним природним окружењем и бројним добрима историјског и културног наслеђа. Понос на богатство природног наслеђа најјача је снага. На територијама ових општина посебно се води рачуна о развоју туризма и развијању нових програма за обогаћивање туристичке понуде. Снага је да су археолошка налазишта са стећцима уређена и правним и планским прописима утврђене су намене површина и мере заштите.

Слабост

Идентичне слабости Бајине Баште и Пријепоља јесу недовољно развијена инфраструктура, недовољно развијени постојећи туристички капацитети и недостатак нових, савремених смештајних капацитета. Локално становништво веома мало зна о средњовековним гробљима са стећцима, и има недовољну свест о њиховом значају. Слабост је недовољан број објективних информација о стећцима. С друге стране, слабост је и лоша демографска слика руралних насеља, као и непрестано исељавање и недостатак квалитетних програма за заустављање ових процеса.

Могућности

Једна од могућности је развој међудржавне и међуопштинске сарадње на успостављању путева културе с коришћењем и унапређењем постојећих туристичких ресурса. У том смислу треба побољшати туристичку и саобраћајну инфраструктуру, позабавити се објективним информисањем и организовањем едукативних и образовних програма. Посебне могућности су у руралним срединама где се налазе средњовековна гробља са стећцима у мотивацији локалног становништва за производњу еколошки здраве хране и брендирање својих производа као и за развој сеоског туризма.

Претње

Учесници у изради плана управљања као претње препознају пре свега недовољно финансирање које може да успори или потпуно заустави инфраструктурно опремање налазишта и примену програма интерпретације. Такође као претњу доживљавају политичку нестабилност која онемогућава континуитет спровођења мера заштите и плана активности. Посебну претњу представља лоша демографска слика сеоских насеља где се налазе средњовековна гробља са стећцима као и заостајање у развоју. Претњу представља лош или равнодушан однос према овом културном наслеђу и тенденциозно информисање у циљу оспоравања вредности стећака.

4. Визија, циљеви и план имплементације

У овом делу Плана управљања налазе се визија, циљеви и план имплементације. Визија је идентична за свих тридесет предложених некропола у Босни и Херцеговини, Хрватској, Црној Гори и Србији. Текст визије је усаглашен на састанцима тимова за израду Заједничког пројекта номинације средњовековних камених споменика – стећака за Листу светске баштине.

4.1. Визија

Изабраних тридесет некропола са стећцима из Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе и Србије представљају необновљив ресурс за одржив развој локалних заједница, за успостављање сарадње у различитим областима и нивоима, као и за покретање интеркултурног дијалога.

Ове некрополе изузетне универзалне вредности, делећи јединствене конзерваторске стандарде, уједињене принципе управљања, заједничке концепте интерпретације као и интегралне приступе развоју туризма, пружају јединствен доживљај светске баштине.

Све одабране некрополе са стећцима су компоненте једне серијске међудржавне номинације и доприносе разумевању предложене изузетне универзалне вредности стећака.

Систем управљања осигурава ефикасну вертикалну и хоризонталну координацију између држава учесница и њихових државних, регионалних и локалних власти и заједница, и стручњака, преко координационих група.

Упис на Листу светске баштине доприноси бољој заштити и конзервацији и омогућава бољу размену знања и искустава и сарадњу између стручњака, доносиоца одлука и локалних заједница. Као део светског наслеђа, некрополе са стећцима су ресурс за економски и друштвени развој локалних заједница.

Уписом стећака на Листу светске баштине они постају део опште баштине човечанства.

4.2. Циљеви

Циљеви и план имплементације утврђени су на међудржавном и државном нивоу. Ова два нивоа међусобно се допуњују, а с друге стране поштовани су законодавно уређење и друге специфичности свих држава учесница пројекта. Текст циљева и плана имплементације на међудржавном нивоу усаглашен је на састанцима тимова за израду Заједничког пројекта номинације средњовековних камених споменика – стећака за Листу светске баштине. Текст циљева и плана имплементације за Републику Србију настао је на основу смерница и закључака које су утврдили учесници у изради Плана управљања.

4.2.1. Међудржавни ниво

Циљ управљања је осигурање одрживог коришћења тридесет средњовековних гробаља са стећцима у оквиру серијске номинације за Листу светске баштине за добробит садашњих и будућих генерација.

У том смислу одрживо коришћење подразумева успостављање равнотеже између следећих фактора:

- потреба за физичком заштитом стећака од пропадања
- заштита и управљање природним окружењем
- стицање знања интердисциплинарним истраживањима
- укључивање локалних заједница
- економска валоризација.

План управљања усмерен је на јачање свести јавности о значају стећака, промовисање културне, научне и образовне вредности стећака, развој стратегије за друштвену и економску корист.

4.2.2. Државни ниво

Принципи одрживог развоја упућују нас како да помиримо заштиту и развој да не бисмо угрозили потребе будућих генерација. Културно наслеђе је извор локалног идентитета и инспирације и као

такво је пример и узор одрживог културног и економског развоја. То подразумева како физичку приступачност тако и приступ информацијама путем едукације и информисања.

Управљање археолошким налазиштима Мраморје у Перућцу, Мраморје у Растишту и Грчко гробље у селу Хрта поступак је чијом применом се постижу оптимална решења и континуирана реализација с циљем да средњовековна гробља буду квалитетно уређена и припремљена за пријем посетилаца, са добро обележеном туристичком сигнализацијом, јасним и ефикасним програмом интерпретације, добро осмишљеним сувениром, локалним производима, добром инфраструктуром и туристичком понудом у околини, и повезана путевима културе у Републици Србији и региону.

Општи циљеви управљања археолошким налазиштима у Републици Србији су:

1. Обезбеђивање квалитетног одржавања.
2. Подизање свести и јачање осећања поноса код локалног становништва.
3. Поштовање правне заштите и континуирана примена физичке заштите.
4. Развој комплексног културно-туристичког производа.

4.3. План активности

4.3.1. Међудржавни ниво

Утврђени су заједнички специфични циљеви, који представљају оквир за подциљеве и активности и који усмеравају деловање свих партнера на међудржавном нивоу. Сваки од дефинисаних циљева повезан је са очекиваним резултатима.

Координација – осигурати ефикасну координацију између свих учесника Заједничког пројекта номинације средњовековних камених надгробних споменика – стећака.

- Међудржавна координациона група доприноси ефикасном управљању; доносе се одлуке на транспарентан начин, одлуке су конзистентне и разумне.
- Државе спроводе мере које је одобрио Међудржавни координациони одбор, развијају активности специфичне за ту државу и повезују регионалну и локалну управу. Локалне заједнице су укључене у рад преко својих представника; сви учесници су координисани, рад је транспарентан и у духу узајамног уважавања.
- Међудржавни, државни, регионални и локални стручњаци који су укључени у активности чине високоефикасну мрежу.
- Успостављено је ефикасно управљање информацијама и стандардизацијом документације.

Кређибилитет – ојачати кређибилитет држава учесница.

- Номинација средњовековних гробаља са стећцима доприноси кређибилитету Листе светског наслеђа.
- Заједничко управљање гарантује боље разумевање сепулкралне средњовековне уметности и историје карактеристичне за географско подручје.
- Крајњи резултат је постизање изврсности у конзервацији, заштити и интерпретацији.

Конзервација – осигурати интегралну конзервацију.

- Очувани су изванредна универзална вредност, аутентичност и интегритет некропола са стећцима.
 - У конзервацију је укључено управљање променама тако да се на најбољи начин очувају вредности добра за садашње и будуће генерације; промене су неминовне, узроковане природним, друштвеним и развојним процесима.
 - Потенцијални конфликти између очувања вредности некропола и других јавних интереса умањени су тражењем мера које неће компромитовати вредности, аутентичност и интегритет средњовековних гробаља са стећцима.
 - Археолошка ископавања су могућа само уколико постоји изузетан научни интерес.
 - Истраживања и конзерваторски поступци не нарушавају изузетну универзалну вредност средњовековних гробаља са стећцима и вредност амбијента.
- Остварен је интегрални приступ за систем заштите природе и и примене конзерваторских поступака на стећцима.

Изградња капацитета – развој ефикасних мера за изграђивање капацитета.

- Знање је кључно за заштиту, конзервацију и правилно управљање средњовековним гробљима са стећцима, зато се охрабрују сви видови учења.
- Стручно усавршавање се константно подстиче.
- Стручњаци преносе знања и охрабрују друге актере да уче и брину се о добру.
- Документација је доступна а све интервенције и промене се документују.
- Локално становништво је образовано и укључено у активности везане за туризам и остварује економску и друштвену корист.
- Осигурана је перманентна едукација на локалном нивоу из области site managementa (одржавање некропола, обављање мониторинга и извештавање, управљање посетама).

Комуникација – подизање јавне свести и подршка.

- Усвојена је заједничка комуникациона стратегија (интерпретација, кампање, web страница, билтени, сарадња с медијима и др.) која доприноси бољем разумевању изузетне универзалне вредности и потребе да се штите средњовековна гробља са стећцима.
- Осигурано је да доносиоци будућих одлука везаних за управљање разумеју вредности средњовековних гробља са стећцима као добра на Листи светске баштине.
- Успостављен је препознатљив визуелни идентитет средњовековних гробља са стећцима. Статус добра на Листи светске баштине је адекватно означен на локацијама.
- Кампања доприноси јачању јавне свести и изградњи поноса код локалног становништва.

Локалне заједнице – укљученост у управљање.

- Локално становништво разуме вредности стећака и потребу за заштитом.
- Локалне заједнице се стално информишу, укључене су у реализацију програма у вези са средњовековним гробљима са стећцима и тиме доприносе бољој заштити.
- Систем управљања дозвољава локалним заједницама да остварују корист и уживају у добру на начин који не компромитује његове вредности.
- У складу са стратешким циљевима, утврђене су активности које се спроводе на међудржавном, државном и регионалном/локалном нивоу, као и временски период и извори средстава.

Временски период: континуирани/текући; краткорочни (1–2 године); средњорочни до 5 година, дугорочни изнад 5 година.

Координација

1. Међудржавни координациони одбор је оперативан.

- Успостављен Међудржавни координациони одбор (МКО) који је одговоран за свеукупно управљање.
- Утврђена комуникацијска стратегија, правилник којим су уређени односи и рад МКО.
- Успостављен ефикасан систем мониторинга, евалуације и извештавања о спровођењу планова управљања.

Временски период: прва година након уписа на WHL; извор средстава: у оквиру буџета држава.

2. Секретаријат за серијску номинацију је оперативан (прелаз од номинације до уписа води се у континуитету и без губитка информација или пропуста у извршавању одговорности).

- Послови секретара су договорени са Међудржавним координационим одбором.
- Појашњење административних послова.
- Појашњење логистичких појединости (радно место).
- Запослен секретар и закључен уговор/и (1–2 извршиоца).
- Програм рада секретара је направљен.

Временски период: средњорочни; извор средстава: у оквиру буџета МЦП и других извора.

3. Управљање информацијама и стандардизација документације.

- Сва документација (почев од номинационог документа и документације у оквиру поступка номинације) архивира се/објављује и доступна је у референтним верзијама укљученим државама чланицама и другима.
- Знање и искуства се деле путем омогућеног отвореног приступа и објављивањем релевантне документације.

- Развити правилник управљања, стандардизације и чувања документације, објављивања документације.
- Спровести архивирање.

Временски период: средњорочни; извор средстава: у оквиру буџета Секретаријата.

4. Развијати партнерство у циљу осигурања услова за имплементацију активности.

- Развијати партнерство са организацијама UNESCO, WHC, ICOMOS, ICCROM, ICOM и др. у циљу сталног унапређења управљања, знања и ресурса.
- Истражити могућности финансирања појединих пројеката (приватни сектор, донације...).
- Организовати прикупљање средстава.

Временски период: континуирани и дугорочни; извор средстава: у склопу буџета држава.

Конзервација

1. Мониторинг – процесуирање резултата мониторинга, класификација проблема и одређивање конзерваторских приступа.

- Дефинисати концепт свеобухватног заједничког мониторинга.
- Спровести и оцењивати мониторинг.
- Објавити резултате.

Временски период: дугорочни (2020); извор средстава: у оквиру редовних буџета надлежних органа власти.

2. Конзервација и управљање археолошким истраживањима.

- Утврдити потребу, приступ и циљеве археолошких истраживања.
- Утврдити начине презентације налаза.

Временски период: дугорочни; извор средстава: у оквиру редовних буџета институција одговорних за изабране локације.

Изградња капацитета

1. Објављивање најбољих примера из праксе (све доступне и ажуриране информације о методама конзервације камена и средњовековних гробаља у природним окружењима доступне су на мрежи за стручњаке из свих држава чланица).

- Отворити простор за управљање документацијом која се налази на интернет страници.

Временски период: средњорочни; извор средстава: у оквиру редовних буџета или ванбуџетски пројекти.

2. Међународне научне конференције (међународне стручне конференције на теме: конзервације, одлучивања, метода конзервације камена, интегрисаног приступа заштити природе и камених структура, археолошких истраживања, интерпретације, одрживог развоја и укључивања локалних заједница организоване су и објављени су зборници радова).

- Развити и одобрити концепт.
- Осигурати финансирање и спровести активности.

Временски период: средњорочни; извор средстава: отворени (ванбуџетски пројекти који се финансирају из добровољних прилога држава чланица и прикупљањем средстава).

3. Промовисати концепт Светског наслеђа путем едукативних програма. Охрабрити и информисати младе као будуће доносиоце одлука у циљу њиховог укључивања у заштиту.

- Развити концепт за едукацију према UNESCO програму „Светско наслеђе у рукама младих“.

Временски период: средњорочни; извор средстава: отворени (ванбуџетски пројекти који се финансирају из добровољних прилога држава чланица и прикупљањем средстава).

Комуникација

1. У циљу размене информација између свих учесника који раде на добру (државне и регионалне власти, локални руководиоци локалитета, истраживачи, итд.) покренут је и отворен интернет форум.

- Формирање заједничке интернет странице.

Временски период: средњорочни; извор средстава: у оквиру редовног буџета секретаријата.

2. Израда одрживог концепта интерпретације.

- Оценити постојеће могућности интерпретације и израдити смернице за посету, проценити све локалитете.

- Изградити културне руте / тематско и саобраћајно повезивање средњовековних гробаља са стећцима.
- Организовати информативне састанке на државним/регионалним нивоима са свим учесницима (музеји, универзитети, заједнице, остале институције) и развити хармоничне активности у комуникацији и подизању свести одмах по упису добра на Листу светске баштине.

Временски период: средњорочни; извор средстава: јавни буџети, донатори.

3. Развити информативни материјал за посетиоце.

- Изградити концепт и процедуре за израду информативног материјала.

Временски период: средњорочни; извор средстава: добровољни прилози држава чланица.

Локалне заједнице

1. Локалне заједнице су укључене у све активности.

- Државе чланице настављају да организују редовне информационе састанке и конференције са локалним заједницама и одговорним лицима, да гарантују координацију између (међународних) активности и локалних потреба, као и становништва;
- Резултати (могућности, али такође и потешкоће) са ових састанака износе се и расправљају у оквиру Међународне координационе групе.

Временски период: стална активност; извор средстава: у оквиру редовних буџета држава чланица.

2. Промовисање производа с подручја локалних заједница.

- Утврдити принципе, критеријуме селекције производа и концепт промоције на међудржавном и државним нивоима.
- Извршити одабир производа и услуга по критеријумима.
- Спроводити програме промоција.

Временски период: средњорочна/дугорочна активност; извор средстава: у оквиру редовних буџета држава чланица.

4.3.2. Државни ниво

На основу општих циљева за управљање средњовековним гробљима са стећцима у Републици Србији утврђене су одговарајуће активности чијом применом је очекивано добијање крајњих резултата. У том смислу дефинисани су одговорни за спровођење активности, временски период за обављање активности и извор средстава.

Циљ 1.	Обезбеђивање квалитетног одржавања				
	Резултат	Активности	Одговорни за спровођење	Временски период	Извор средстава
	Средњовековна гробља су квалитетно уређена и њима се адекватно управља.	Доношење програма одржавања и уређивања средњовековних гробаља с правилима коришћења.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2014.	Буџети општина
		Унапређење квалитета културног предела и пратеће инфраструктуре у насељима Растите и Хрта	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2015.	Буџети општина
		Оспособљавање професионалног кадра и волонтера за имплементацију акционог плана	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2015.	Буџети општина

Циљ 2.	Подизање свести и јачање осећања поноса код локалног становништва				
	Резултат	Активности	Одговорни за спровођење	Временски период	Извор средстава
	Становништво је поносно на наслеђе које се налази у њиховој средини, изузетно је заинтересовано и непосредно је укључено у његову заштиту и одржавање.	Перманентна едукација локалног становништва о значају средњовековних гробаља са стећцима, разговором са истраживачима и конзерваторима, јавним предавањима и прилозима на локалним медијима.	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗСК и другим институцијама културе и науке	Стална активност	Буџети општина, буџет Министарства културе и информисања и Министарства образовања
		Континуирано објективно информисање о активностима у вези са стећцима у региону.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	Стална активност	Буџети општина, буџет Министарства културе и информисања
		Успостављање интеркултурног дијалога на тему стећака, преко панел дискусија, летњих кампова и сл. са међудржавним учесницима.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2014.	Буџети општина, буџет Министарства културе и информисања и Министарства образовања
		Укључивање стећака у курикулум основних и средњих школа.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2016.	Буџети општина, буџет Министарства културе и информисања и Министарства образовања
		Развој културне манифестације (нпр. књижевне вечери, ликовне колоније, смотре народног стваралаштва, филмски фестивал и сл.).	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2016.	Буџети општина, буџет Министарства културе и информисања

Циљ 3.	Поштовање правне заштите, континуирана примена физичке заштите и научна истраживања				
	Резултат	Активности	Одговорни за спровођење	Временски период	Извор средстава
	Археолошка налазишта су заштићена од негативног утицаја развоја, непланске изградње и недозвољених радњи.	Заштита средњовековних гробаља израдом и унапређењем техничке документације.	РЗЗСК	2014.	Министарство културе и информисања
		Сарадња служби заштите природе и служби заштите културних добара у циљу обједињене заштите.	РЗЗСК и Завод за заштиту природе РС	2014.	Министарство културе и информисања и Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине
		Утврђивање решења и откуп приватних парцела у оквиру археолошких налазишта.	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗЗСК	2016.	Буџети општина и надлежна министарства
		Заштита археолошких налазишта путем планске документације (планови генералне или детаљне регулације).	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2018.	Буџети општина
	Надгробна камена обележја су у добром стању.	Израда програма и пројеката конзервације, презентације и интерпретације	РЗЗСК	Стална активност	Министарство културе и информисања
		Израда пројекта за обалоутврду и обезбеђивање високе обале Дрине у Перућцу као и реализација пројекта.	РЗЗСК у сарадњи са специјализованим организацијама за пројектовање	2015.	Надлежна министарства
		Мониторинг и контрола над спровођењем мера заштите.	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗЗСК	Стална активност	Буџети општина и буџет Министарства културе и информисања
	Средњовековна гробља са стећцима су истражена и научни резултати су широко доступни.	Мултидисциплинарна истраживања.	Институције науке у сарадњи са регионалним партнерима	Стална активност	Надлежна министарства, IPA и други европски фондови
		Публиковање научних резултата.	Институције науке у сарадњи са регионалним партнерима	Стална активност	Надлежна министарства, IPA и други европски фондови

Циљ 4.	Развој комплексног културно-туристичког производа				
	Резултат	Активности	Одговорни за спровођење	Временски период	Извор средстава
	Средњовековна гробља са стећцима су позната и препознатљива у јавности.	Развој плана интерпретације.	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗЗСК	2014.	Буџети општина и буџет Министарства културе и информисања
		Постављање туристичке и саобраћајне сигнализације.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2015.	Буџети општина
		Обезбеђивање и едукација водича и аниматора.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2015.	Буџети општина и надлежна министарства
		Креирање путева културе, итинерера и сл.	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗЗСК	2015.	Буџети општина и надлежна министарства
		Израда промотивног материјала за посетиоце и одређене категорије становништва (школски узраст, мештани).	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗЗСК	2015.	Буџети општина и надлежна министарства
		Уређење инфраструктуре за посетиоце (сувенирница, санитарни чвор, паркинг простор).	Општине Бајина Башта и Пријепоље	2018.	Буџети општина и надлежна министарства
		Организовање изложби, видео пројекција, стручних скупова.	Општине Бајина Башта и Пријепоље у сарадњи са РЗЗСК	Стална активност	Буџети општина и надлежна министарства
		Производња локалних производа намењених туристима.	Општине Бајина Башта и Пријепоље	Стална активност	Буџети општина и надлежна министарства

ЛИТЕРАТУРА

- 2008 Conservation Principles and Policies Guidance for the Sustainable Management of the Historic Environment, English Heritage, London.
- 2008 Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, UNESCO, Paris.
- Антић, И., Живановић, К.
- 2010 Одрживо коришћење наслеђа као предуслов успешног управљања. Пример: Гамзиград – Ромулијана, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 34, Београд, 7–12.
- Feilden, B. M., Jokilehto, J.
- 1998 *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*, ICCROM, Rome.
- Grupa autora
- 2002 Management Planning for Archaeological Sites, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.
- McKercher, B., du Cross, H.
- 2002 *Cultural Tourism: The Partnership between Tourism and Cultural Heritage Management*. The Haworth Hospitality Press. Bringhampton, NY, USA.
- Nurse, K.
- 2006 *Culture as the Fourth Pillar of Sustainable Development*, prepared for Commonwealth Secretariat Malborough House Pall Mall. London, UK.
- Pedersen, A.
- 2002 Managing Tourism at World Heritage Site: a practical manual for worlds heritage site managers. *World heritage manuals* 1, UNESCO, Paris.
- Philips, A.
- 2002 *Management Guidelines for IUCN Category V Protected Areas, Protected Landscapes/Seascapes*, Cardiff University, IUCN, Cambridge.
- Ringbeck, B.
- 2008 *Management Plans for World Heritage Sites, A practical guide*, German Commission for UNESCO, Bonn.
- Solar, G.
- 2003 Site Management Plans: What are they all about? World Heritage Review 31.
- Stovel, H.
- 1998 *Risk Preparedness: a Management Manual for World Cultural Heritage*, ICCROM, Rome.
- Thomas, L., Middleton, J., Philips, A.
- 2003 *Guidelines for Management Planning of Protected Areas*, Cardiff University, IUCN, Cambridge.
- Живановић, К.
- 2012 План управљања за културна добра – предуслов за одрживи развој локалне заједнице, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 36, Београд, 12–14.
- Willems, J. H. W.
- 1999 Archaeology and Heritage Management in Europe: Trends and Developments. *European Journal of Archaeology* 3, 291–311.